

FRIEDRICH NAUMANN
FOUNDATION For Freedom.
North Macedonia

МЕТАМОРФОЗИС
Фондација за интернет и општество

АНАЛИЗА НА ДЕЗИНФОРМАЦИИТЕ ПОВРЗАНИ СО КОВИД-19 ВО СЕВЕРНА МАКЕДОНИЈА

Скопје,
март
2021

**FRIEDRICH NAUMANN
FOUNDATION** For Freedom.

North Macedonia

МЕТАМОРФОЗИС
Фондација за интернет и општество

Анализа

на дезинформациите
поврзани со ковид-19
во Северна Македонија

Скопје, март 2021

Impressum

Издавачи: Фондација за интернет и општество
„Метаморфозис“ – Скопје

ул. Апостол Гусларот бр. 40, Скопје 1000,
Северна Македонија

<http://metamorphosis.org.mk>

Фондација за слободата „Фридрих Науман“
(Friedrich Naumann Foundation for Freedom)

ул. Цар Калојан бр. 8, Софија 1000, Бугарија
<http://freiheit.org/bulgaria-north-macedonia>

За издавачите:

Бардил Јашари, извршен директор,
Фондација „Метаморфозис“
Ивајло Цонев, проектен координатор,
Фондација за слободата „Фридрих Науман“

Уредник:

Филип Стојановски

Автори:

Бардил Јашари, Филип Стојановски,
Владимир Петрески, Елида Зулбеари,
Теофил Блажевски, Бојан Блажевски,
Оливера Војновска, Суад Бајрами,
Сашо Спасоски, Силвана Жежова

Лектура:

Елеонора Стојкоска-Попетревска

CIP - Каталогизација во публикација Национална и универзитетска
библиотека „Св. Климент Охридски“, Скопје

316.776.23:[616.98:578.834(497.7)](047.31)

АНАЛИЗА на дезинформациите поврзани со ковид-19 во Северна
Македонија [Електронски извор] / автори Бардил Јашари ... [и др.]. -
Скопје : Фондација Метаморфозис, 2021

Начин на пристапување (URL): <https://www.metamorphosis.org.mk>. - Начин
на пристапување (URL): <http://freiheit.org/bulgaria-north-macedonia>. - Текст во
PDF Формат, содржи 69 стр., илустр. - Наслов преземен од екранот. - Опис
на изворот на ден 03.05.2021. - Други автори: Филип Стојановски, Владимир
Петрески, Елида Зулбеари, Теофил Блажевски, Бојан Блажевски, Оливера
Војновска, Суад Бајрами,

ISBN 978-608-263-051-9

1. Јашари, Бардил [автор] 2. Стојановски, Филип [автор] 3. Петрески,
Владимир [автор] 4. Зулбеари, Елида [автор] 5. Блажевски, Теофил [автор]
6. Блажевски, Бојан [автор] 7. Војновска, Оливера [автор] 8. Бајрами,
Суад [автор] 9. Спасоски, Сашо [автор] 10. Жежова, Силвана [автор]
а) Ковид-19 – Дезинформации – Македонија – Истражувања

COBISS.MK-ID 53794565

Забелешки во врска со користењето на оваа публикација

Оваа публикација е информативен сервис на Фондацијата за слобода „Фридрих Науман“ и Фондацијата „Метаморфозис“ од Скопје. Оваа публикација е бесплатна и не смее да се продава. Погледите искажани во оваа публикација се единствена одговорност на авторите и не нужно ги отсликуваат гледиштата на Фондацијата за слободата „Фридрих Науман“.

Лиценца

Содржините на ова издание се објавени под лиценцата „Криејтив комонс: Наведи извор“ <https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/> – дозволено е нивно споделување, копирање и редистрибуција, како и адаптација, под единствен услов да се наведат изворот и издавачите.

СОДРЖИНА

За издавачите	6
Извршно резиме	7
1. Вовед	8
2. Дефинирање на проблемот на дезинформации	10
2.1. Клучни дезинформациски трендови поврзани со ковид-19 во Република Северна Македонија	13
2.2. Преглед на достапните истражувања и документи за јавните политики	18
2.3. Преглед на јавните политики поврзани со инфодемијата	23
2.4. Правните рамки поврзани со пандемијата	25
2.5. Механизмите за медиумска саморегулација во услови на пандемија	27
3. Научени лекции	28
3.1. Улогата на државните институции како извор на информации за ковид-19	28
3.2. Улогата на здравствените институции и здравствените работници	33
3.3. Улогата на политичките партии	37
3.4. Улогата на приватниот сектор	40
3.5. Улогата на граѓанското општество	42
3.6. Улога на академската заедница	46
3.7. Улогата на државниот систем за формално образование	47
3.8. Улогата на платформите за социјални медиуми	49
3.9. Специфики поврзани со мултикултурниот карактер на Северна Македонија	54
3.10. Прекугранични дезинформации	56
3.11. Улогата на донаторските организации и меѓународната заедница	58
4. Препораки	59
Библиографија	66

Кратенки

ААВМУ	Агенција за аудио и аудиовизуелни медиумски услуги
ГО	граѓанска организација или граѓански организации
ЗНМ	Здружение на новинари на Македонија
МАНУ	Македонска академија на науките и уметностите
МЗ	Министерство за здравство
МИМ	Македонски институт за медиуми
МИОА	Министерство за информатичко општество и администрација
МОН	Министерство за образование и наука
МОФ	Младински образовен форум
РСМ	Република Северна Македонија
СЕММ	Совет за етика во медиумите на Македонија
ССНМ	Самостоен синдикат на новинари и медиумски работници
СЗО	Светска здравствена организација
УКИМ	Универзитет „Св. Кирил и Методиј“
ФБ	Фејсбук (Facebook)
ИФЦН	Меѓународна мрежа за проверка на факти (IFCN – International Fact-Checking Network)

ЗА ИЗДАВАЧИТЕ

**FRIEDRICH NAUMANN
FOUNDATION** For Freedom.

North Macedonia

**Фондација за слободата „Фридрих Науман“
Проектна канцеларија за Бугарија и Северна
Македонија**

Фондацијата за слободата „Фридрих Науман“ е германска политичка фондација, која ги промовира либералните јавни политики и политичко знаење во над 60 земји низ целиот свет, со цел консолидирање на либералната демократија и градење слободни и просперитетни општества.

Во Северна Македонија главен фокус на работата на Фондацијата за слободата „Фридрих Науман“ се промоција на демократијата, владеењето на правото, иновации, слобода на медиумите, како и градењето политички капацитети преку колаборативни партнерства со локалните засегнати страни. Стандардните инструменти вклучуваат политичка едукација, поддршка за процесот на креирање јавни политики, како и политички дијалог. Преку нашите настани и публикации, имаме за цел да охрабриме поголема информираност и општествен ангажман од страна на граѓаните.

МЕТАМОРФОЗИС
Фондација за интернет и општество

**Фондација за интернет и општество
„Метаморфозис“**

Фондацијата „Метаморфозис“ е основана во Скопје во 2004 година и се води од визија за општество во кое ангажираните и свесни граѓани активно се служат со иновативни алатки за остварување на своите граѓански права и одговорности, општество во кое тие се претпазливи во однос на влијанието и барањето одговорност од властите, притоа обезбедувајќи демократско, одговорно и подготвено владеење. Нејзина мисија е да ги зајакнува свесноста и капацитетот на граѓаните и граѓанското општество за тие да ја преземат најдобрата можна улога како активисти за демократија, поддржувајќи ги државните институции да ја исполнат нивната демократска улога – работа во служба на општеството.

ИЗВРШНО РЕЗИМЕ

Зошто огромен број граѓани, но и новинари, политичари, професори и други јавни личности, потпаднаа под влијание на дезинформации за ковид-19 до тој степен што и самите земаа активна улога во нивно ширење, приспособување и измислување?

Оваа појава претставува проблем на светско ниво, а е особено изразена во Република Северна Македонија, екстремно поларизирано општество, каде што нивото на слобода на медиуми и политичка култура се обременети со последиците на период на заробена држава и непрекината популистичка пропаганда.

Студијата „Анализа на дезинформациите поврзани со ковид-19 во Северна Македонија“ прави пресек на дезинформацииските трендови што ги попречуваа напорите да се запре ширењето на пандемијата во текот на 2020 година и ги утврдува факторите што придонесуваат за подложност на граѓаните на разновидни медиумски и политички манипулации, како и теории на заговор и комерцијална злоупотреба на стравот преку надрилекарство. Како кандидатка за членство во Европската Унија, РСМ споделува карактеристики со други транзициски средини, како огромната потреба за реформи и модернизација на образовниот систем, како и обнова на здравствениот систем како основа за враќање на довербата во државните институции. Согледувањата и препораките добиени со оваа студија имаат пошироко значење, бидејќи се применливи на сите средини каде што владеат слични услови, но и на развиените демократии кои се во опасност од уназадување доколку се дозволи преземање на власта од недемократски, илиберални и екстремистички движења, кои го користат стравот како политичко оружје.

Преку квантитативната и квалитативната анализа на речиси петстотини антидезинформациски на-

писи и конкретни научени лекции, студијата дава насоки како едно општество, преку заеднички напор на сите чинители, како и преку користење на јаките страни на државниот сектор, академската заедница, медиумите, граѓанското општество и зголемен ангажман на самите индивидуални граѓани, со користење на дигиталните алатки треба да ѝ се спротивстават на инфодемијата и да ги зачуваат здравјето и животите на своите најблиски.

При тоа, од клучна важност е да се истакне неопходноста од системски пристап за градење култура на критичко мислење и општествен дијалог на сите нивоа. Земајќи ја предвид високата поларизација, при подготовка на интервенции против дезинформациите е важно да се носат одлуки засновани на податоци со унапредување на улогата на новинарите и научниците.

Оваа анализа, развиена и спроведена во тесна соработка меѓу фондациите „Фридрих Науман“ и „Метаморфозис“ се заснова на директните искуства од проектите „Со критичко мислење до граѓани со медиумска умешност – КриТинк“, сервисот за проверка на факти „Вистиномер“, новинската агенција Мета.мк и порталот за вести на албански јазик Порталб.мк, како и на информациите за активностите на сите споменати чинители кои во изминатиот период на различни начини се спротивставуваа на инфодемијата.

Претходно, двете организации соработуваа при локализацијата на истражувањето „Зад спуштени завеси“ на македонски и албански јазик, со цел да се овозможи пристап на јавноста од Северна Македонија до сознанијата за тоа како новите технологии, односно платформите за комуникација со кратки пораки се користат за ширење дезинформации.¹

1

ВОВЕД

Секојдневните вести за стотици новозаразени и починати од ковид-19 не престануваат да ја потресуваат македонската јавност, особено кога се работи за помали средини каде што бројот изгледа непропорционален во однос на бројноста на локалното население наспроти главниот град Скопје. Лекарите од тие средини потоа укажуваат дека ваквите изблици се должат на тврдоглавото непочитување на мерките за заштита од новиот корона-вирус, апелирајќи сограѓаните да паузираат со групирање на семејни собири и да носат маски. За тоа време, граѓаните, кои играат улога и на потенцијални и на реални ширачи на вирусот, оправдание за своите постапки наоѓаат во растечкиот корпус на дезинформации со кои се бомбардирани сите.

Цел на оваа студија е да ја зголеми отпорноста на јавноста во Северна Македонија на дезинформациските кампањи и другите форми на медушки манипулации поврзани со пандемијата на ковид-19 преку продукција и промоција на анализа на дезинформациите.

Студијата ги документира и анализира карактеристиките на дезинформациите поврзани со ковид-19 во Северна Македонија, со фокус на неколку посебни клучни целни групи граѓани, како основа за развој на препораки за јавни политики и едукативни материјали. Тимот на „Метаморфозис“ почна со анализи на дезинформациите од самиот почеток на пандемијата, а „Вистинер“ беше дел од иницијалната група членки на Меѓународната мрежа за проверка на факти (ИФЦН), кои на 25 јануари 2020 г. ја формираа алијансата за факти за корона-вирусот (#CoronaVirusFacts Alliance), најголемата заедничка

иницијатива во оваа област на глобално ниво, на која во текот на наредната година се приклучија 99 организации од над 70 земји.

„Погрешното информирање ги попречува напорите да се спречи ширењето на една заразна болест, каде и да се шири – а се чини дека дезинформациите се шират побрзо од самата болест,“ изјави Маргарет Харис, портпаролка на Светската здравствена организација и лекарка која има помогнато во борбата со ебола во Конго, а сега работи на одговор на ковид-19. „Тоа може да доведе до опасни однесувања, кои ја зголемуваат веројатноста за инфицирање или оневозможување да се спасат животи преку навремена медицинска интервенција.“²

Искуствата од борба против дезинформациите покажуваат дека е потребна синергија на повеќе пристапи и методологии - проверка на факти, едукација за медиумска писменост и критичко мислење, дневно новинарско известување во кое свесно се вткаени овие вредности, како и интердисциплинарно вмрежување на локално, национално и регионално ниво како средство за градење капацитети и заедничка работа.

Наспроти тоа што „Метаморфозис“ уште од 2011 г. предупреди на растечкиот тренд на дезинформирање и медиумски манипулации, кога и започна активности за соочување со нивните ефекти во јавната сфера, спиновите и пропагандата, кои последниве години прераснаа во клучен глобален тренд, во македонската јавност тие не беа препознаени како сериозна закана за демократијата. Иако тие теми во последно време се поприсутни во јавниот дискурс, најчесто се обработуваат површно и несеопфатно, со апстиненција на повеќето клучни чинители и „гласно молчење“ на авторитетите од низа институции, што е поврзано со потребата од реформи што се дел од процесот на пристапување кон Европската Унија со цел да се надмине нивната политизација, односно партизација.

Индикатор за таа состојба е што за голем дел од поимите од оваа сфера не постои официјален превод на македонски јазик, што е во корелација и од степенот на покренати дискусии и од реакции на надлежните. Имено, додека за терминот „disinformation“ постои директен превод „дезинформација“³ (објаснета како спротивност на точна инфодрмација, која во странската литература има и елемент на намерно лажење) за поширокиот термин „misinformation“ нема официјален превод, па разни чинители користат разновидни описни решенија, како „погрешни“ или „неточни“ вести, информации или ставови, кои не мора да се поврзани со намера.

Анализата на дезинформациите поврзани со пандемијата на ковид-19 покажува дека нивната сила зависи од постојните општествени фактори, кои се погодни за ширење разни форми на манипулации (општествена кохезија, нивоа на образование, доверба во институциите, степен на почитување на човековите права, меѓу кои и слободата на изразу-

вање) и дека во Република Северна Македонија веќе постоеше погодна почва за ширење на инфодемијата и преку постојни пропагандни структури (поврзано со злоупотреба во локален политички контекст) и преку социјалните мрежи од страна на лица и групи неповрзани со етаблирани центри на моќ. Огромен дел од дезинформациите не беа оригинални, туку увезени од глобалната медиумска сфера или претставуваа прекугранични дезинформации, кои се шират во регионот на Балканот.

За ширењето дезинформации особено е погодна ситуацијата во која голем дел од населението е навикнато да смета дека политичката пристрасност е поважна од вистината. При тоа најчесто погрешната перцепција за некаква идеолошка или партиска политичка полза е главен критериум со кој се проценува како ќе се реагира на ситуации во кои граѓанинот рационално е свесен дека му се сервираат неточни, полуточни или извртени содржини. Голем дел од граѓаните препознаваат манипулации, но одбиваат да ги прифатат вредностите на човековите права и јавниот интерес како приоритет во нивниот однос кон нив.

Проверката на факти и како посебен новинарски жанр и како активност која е интегрален дел од дневното репортирање е неопходна во вакви ситуации, но се покажа дека не е доволна за да се покријат сите аспекти на „инфодемијата“. За справување со овој проблем потребно е да се комбинира со едукација за медиумска писменост, во која спаѓа и дигиталната писменост, но и информирање за функционирањето на науката, медицината и државните системи приспособени за разни публики кои имаат изгубено доверба во системот. Комплетна транспарентност на државните институции и соработка со медиумите, кои исто така имаат потреба од јакнење на капацитетите, се основа за формирање прва линија на одбрана од дезинформациите за ковид-19.

На долг рок, ваквите проблеми може да се решат само со длабоки промени на образовниот систем, законските рамки и економските услови во кои работат медиумите, како и со намалување на степенот на корупција и зголемување на степенот на кохезија во општеството.

2

ДЕФИНИРАЊЕ НА ПРОБЛЕМОТ НА ДЕЗИНФОРМАЦИИ

Теориите на заговор, дезинформациите и пропагандата не се нова појава, тие се ширеле отсекогаш, особено кога се случувале негативни настани, појави кои се нови или делумно непознати. Токму тоа се случува со пандемијата на ковид-19. Очајни да разберат и да му дадат значење на непознатиот развој на настани и промени околу себе, луѓето отсекогаш се обидуваат да ја пронајдат „причината“ или да идентификуваат некого или нешто што е виновно за појавата на болеста. Тоа што се случува денес е многу слично на тоа како луѓето реагирале во минатото кога избувнувале болести - сепак, она што се сменило од, на пример, последната официјално прогласена пандемија во 2009 година со H1N1 (свинскиот грип) не е само бројот на случаите и земјите на кои влијаел вирусот, туку и технолошкиот развој на социјалните медиуми и постоењето на онлајн еко-системот на десничарските сили во светот.

Проблемот со дезинформациите денес не се само лажните веб-сајтови и сајтовите што генерираат посети, кликови и лајкови со кликбејт наслови и содржини. Туку оди потамо, и е често поврзан со десничарски и популистички политички структури (политички партии, влади), кои ја експлоатираат сопствената медиумска мрежа и влијание за да шират дезинформации за изворите и потеклото на кризата преку силна комуникациска кампања, префрлувајќи ја вината на други за сопствените неуспеси во справувањето со кризата. Во Северна Македонија, голем број веб-сајтови и ФБ-страници и профили беа инструмент за ширење на ваков вид дезинформации и беа дел од кампањи водени од медиуми што се под влијание на политички партии.

Карактеристики на проблемот со дезинформирање за ковид-19 во Република Северна Македонија

Главни чинители што овозможуваат ширење на дезинформации во јавната сфера во РСМ се ниската општествена кохезија, ниското ниво на образование и доверба во институциите на системот, како и нискиот квалитет на медиумската продукција. Последниот фактор произлегува од политичките влијанија врз медиумската сфера, како и бизнис-моделот на медиумите во услови на децениска економска криза што дава акцент на популарност (кликови или форми на влијание), што поттикнува сензационализам, а не на финансирање кое опфаќа отчетност кон јавноста и квалитет според професионалните критериуми.

Во РСМ, дезинформациските активности ги користат структурните фактори кои доведуваат до подложност на населението на алтернативни наративи (меѓу другото и теории на заговор), односно настојуваат да ги искористат и продлабочат ниското ниво на доверба во институциите на системот, како и различните форми на поделби во општеството по етничка, верска, идеолошка, национална и други линии.

Кај медиумите, ниското ниво на вложување во јакнење капацитет на редакциите доведува до засновање на огромен дел од медиумската продукција на пиратство - копирање содржини од други медиуми од земјата и странство, без наведување на изворите, но и без елементарната проверка на факти, која треба да е интегрален дел од новинарскиот процес. Така дел од медиумите играат улога на засилувачи

на манипулации објавени од изворите или други медиуми кои ги пиратизираат.

Важен фактор е што во Северна Македонија нивото на медиумската писменост и критичко мислење како животни вештини е релативно ниско, а нивниот развој не е дел од формалното образование. Истото важи и за дигиталната писменост, која опфаќа не само технички знаења за користење информатички системи, туку и свесност за нивните општествени импликации особено во контекст на човековите права на корисниците. Ова е генералниот заклучок од низа истражувања направени и на национално и на регионално ниво елаборирани во дел 2.2.

Надградба на постојните манипулативни практики и со дезинформации за ковид-19

Постојните пропагандни мрежи воспоставени меѓу 2006 и 2017 година, меѓу кои медиумски групации поврзани со политички партии кои во тоа време беа на власт, како и партиските мрежи на тролови имаат голема улога во ширењето и на дезинформациите поврзани и со пандемијата, модифицирајќи ги со цел опструкција/саботажа на државните напори. Поткопувањето на довербата во системот како оружје за добивање политички поени преку префрлање на вината за состојбите на политичкиот противник стана редовна појава.

Конкретен пример за ширење на дезинформациите од страна на политички структури и домашните извори и извештајот направен за Европскиот парламент ја посочуваат партијата ВМРО-ДПМНЕ, која во текот на 2020 година игра улога на најголема опозициска партија во државата. Оваа политичка структура од почетокот на пандемијата/епидемијата во РСМ континуирано шири (дез)информации дека политичко-здравствените власти погрешно се справуваат со превенцијата и лекувањето од корона-вирусот и ковид-19. Без оглед на фактите, постојано за сите овие месеци од средината на март до крајот на 2020 година, тие ги употребуваа во јавниот простор зборовите: „неспособни“, „политичка комисија“ (се мисли на постојаната комисија за заштита од заразни болести), до „министерот за зараза и смрт“ (се мисли на министерот за здравство). Овие квалификативи што водат до дезинформација дека здравствено-политичките власти не се способни да го заштитат здравјето на граѓаните, беа засилени и со конкретни дезинформации какви што беа: „недостига заштитна опрема за здравствените работници“, „нема респиратори, а власта на коруптивен начин набавува нови“, „нема тестови за корона-вирусот“, до „погрешни протоколи за леку-

вање“ или „немање протоколи за лекување“, „рекордери во смртност на заболени од ковид 19“ итн.⁴

Ваквите дезинформации директно и некритички се пренесувани во медиумите. Најчесто во онлајн-медиумите блиски до оваа или други опозициски политички структури. Но, како дезинформации пласирани на редовни прес-конференции или изречени во Собранието, сеедно, истите се пренесуваат во поширокиот медиумски простор и од страна на телевизиите и радијата. Спротивно на новинарските стандарди, овие пренесувања честопати беа без да се запази втората страна и проверката на кажаното со најразлични оправдувања од типот: „пренесена информација во реално време“, информативна содржина од типот „вести, па мора да се пренесе“. Наместо новинарска проверка, јавноста обично добиваше полемика, преку одговор на тврдењата од страна на пресовите на институциите или раководните лица во нив емитуван со часови подоцна. Притоа во најдобар случај проверката одеше со самостојно истражување и барање на втора страна на кажаното истиот ден, а во најлош случај уредувачко занемарување на втората страна, дури и кога таа им е пласирана на медиумите во форма на прес-конференција од здравствените или државните власти.

Таквата симбиоза меѓу политиката и медиумите доведува до преовладување на дезинформациите во јавниот простор, зашто пласирани во мејнстрим или онлајн-медиумите, потоа се шират природно, а не ретко и намерно преку социјалните мрежи, со што борбата против дезинформациите значително забавува и станува многу тешка.

Големиот дел од сензационалистичките медиуми, исто така, промовираа медиумски манипулации во врска со пандемијата како средство да привлечат кликови, кои потоа ги монетизираат преку онлајн-огласи или преку договори со компаниите за маркетинг, кои бараат високо ниво на посетеност.

Дезинформациите за ковид-19 ги шират истите оние што се дел од онаа востановена мрежа на ширење дезинформации за секоја тема којашто се однесува на придвижување на државата напред, дали се ЕУ-интеграции, НАТО, име и сл.

Интернетот овозможи поопасни начини за ваквите чинители, но и низа други опортунисти чија појдовна точка се комерцијални побуди, да профитираат од кризата не само преку преку прибирање политички поени, туку и преку ширење на своите публики (социјален капитал - број на следачи на социјални мрежи или читатели преку кликбејт), што доведува до конкретен прилив на пари врз основа

на огласи или спонзорства од политички и приватни ентитети.

Уште поважно, фокусот на **технологии на владеење преку страв**, кои се промовираат од екстремистичките и популистички десничарски кругови во бившојугословенските држави уште од крајот на осумдесеттите, а во текот на наредните три децении станаа мејнстрим и во политичкиот живот во РСМ се прифатени од голем дел од населението како „нормални“ и посакувани. (Слични методи на владеење се применуваат и во Балканот, на пр. од илибералните режими на Централна Европа и во САД, со расистички наративи поврзани со Граѓанската војна од XIX век и Qanon, како и низа други земји како Бразил, Русија, Индија...)

Кога политичката пристрасност е поважна од вистината

Луѓето што се навикнувани да размислуваат во тесни рамки на страв од инвазија на соседите или граѓанска војна, а партиски неподобните да ги сметаат за предавници, лесно ги применуваат истите шеми во однос на исполитизираната пандемија.

Луѓето што дестабилизацијата на перципираниот политички противник преку ширење паника и дезинформации ја сметаат за легитимно политичко оружје, а себеси се сметаат за војни во „тивка граѓанска војна“ (со која се продолжува борбата за исправање неправди од минатото) проверката на факти и другите форми на професионално новинарство ја сметаат како непријателска активност. Ова не се однесува само на „партиските војници“, туку и на поширок круг луѓе мотивирани не само со лојалност кон „своите“, туку и со омраза кон „другите“.

Во рамките на ваквата политичка култура, свеста за потребата одлуките да се носат врз основа на логичка анализа на емпириски собрани податоци постои само на теоретско ниво, додека во пракса критичкото мислење се употребува само како форма на софизам при напаѓање на позиции на политичкиот или идеолошкиот противник.

Анализата на коментарите на „Фејсбук“ со кои граѓани реагираат на проверки на факти покажува дека за луѓето што се навикнати на такво функционирање на политичката и медиумската сфера, **политичката пристрасност е поважна од вистината**. Во својата основна форма во РСМ, политичката припадност се однесува на приврзаност кон одредена партија и/или омраза кон одредена партија. Динамиката на ширење дезинформации покажува и дека граѓани се идентификуваат и со политички движења активни во странство и нивните идеологии, особено ако во партиските кругови официјално или неофицијално има асоцијации со нив.

Постојната приемливост на јавноста во земјава за дезинформациите за ковид-19 би можела да се припише секако и на долготрајната офанзива на антиваксерите, кои поинтензивно од 2015 година почнаа да пласираат постови и текстови за штетноста на вакцините. Кај голем дел од јавноста ова „бомбардирање“ секако придонесе за значително прифаќање на теориите на заговори, во еден вид потсвесно менување на уверувањата преку рецептот „стопати кажана лага станува вистина“.

Оваа тенденција е поврзана и со други форми на создавање недоверба во здравствениот систем базиран на наука, од промоција на надрилекарство како „алтернативна медицина“, до реафирмација на религиозни ритуали или магии од исцелители/јасновидци како замена за лекување во медицински установи. Ваквите ставови се наметнуваат преку медиумите и социјалните мрежи особено кај луѓето од посиромашните слоеви, кои не може да си дозволат лекување во приватни здравствени установи, за кои е создадена перцепција дека се поквалитетни од државните.

2.1. Клучни дезинформациски трендови поврзани со ковид-19 во Република Северна Македонија

За потребите на оваа студија, тимот на „Метаморфозис“ направи анализа на речиси петстотини (479) антидезинформациски написи, од кои 391 директно се однесуваат на разоткривање дезинформации поврзани со пандемијата, а беа објавени како проверки на факти и аналитички написи од „Критинк“ (138) и „Вистиномер“ (139) или беа интегрален дел од секојдневно информирање од „Мета.мк“ и „Порталб“ (114).

Изборот на случаи што беа опфатени со примерокот на написи е направен според критериум да се работи за тврдења што содржат проверливи факти, односно оние податоци, кои можат да се проверат со професионални новинарски методи. Други критериуми за избор беше виралноста на објавите – колкав одек имаат во јавноста или на социјалните мрежи, како и проценетото ниво на потенцијална штета што може да ја нанесат конкретните дезин-

Милош Драгојевиќ,
„Стрипом против диктатуре“.⁵

By MILOŠ

формации. Дел од овие содржини беа идентификувани од проверувачите на факти преку софтверски алатки и апликации за откривање на виралноста (пр. CrowdTangle), во комбинација со долгогодишното новинарско искуството со цел постигнување најголем ефект и справување со најштетните дезинформации, оние поврзани со глобалната пандемија, кога дезинформациите можат да доведат до проширување на заразата, па дури и да чинат човечки животи.

Ваквиот примерок од написи не е сеопфатен, затоа што вкупниот број дезинформациски содржини е стотици илјади и би барал огромни ресурси за „попишување“ и анализирање. Имајќи предвид дека голем дел од дезинформациите претставуваат копии или минимални мутации на веќе објавени содржини, примерокот дава јасна слика за состојбите на терен бидејќи се темели на избор од страна на стручни тимови специјалисти (новинари и експерти за дигитални права) според критериуми на влијание во јавноста, односно виралност на социјалните мрежи.

Од аспект на критичко мислење, ширењето дезинформации за пандемијата во текот на 2020 г. главно се засноваше на неколку техники на пропаганда и манипулација, односно експлоатација на логички грешки како повикување на авторитет (анг. appeal to authority), напад на личност (ad hominem), погрешни аналогии и метафори, груби генерализации и лизгав терен (slippery slope fallacy), како и злоупотреба на постојни пристрасности и анимозитети, како и пристапот на „општествен доказ“ (social proof) - она што е популарно е веројатно точно/важно (со очекување ширењето популарни содржини да придонесува за популарноста на споделувачот - медиум или корисник на соц. медиуми).

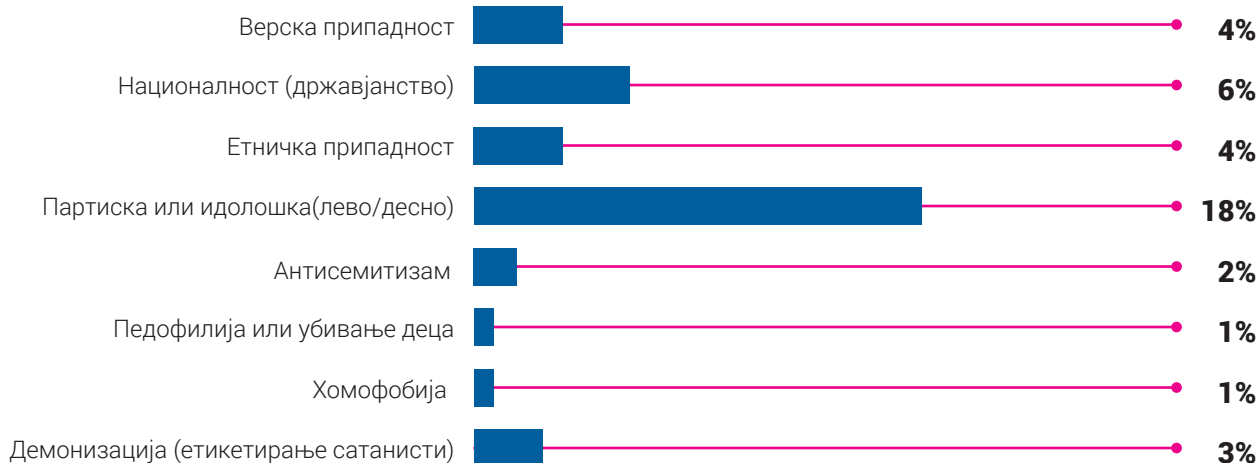
Потекло на дезинформациските приказни

За околу една третина од дезинформациите за ковид-19, пренесени преку медиумите и социјалните мрежи во РСМ, можеше да се утврди дека не беа оригинални, туку претставуваа адаптирани верзии на наративи што кружат низ целиот свет, а главно потекнуваат од САД, земји на ЕУ, Русија и Кина. Околу една третина од дезинформациите во примерокот беа преземени преку секундарни преносители од регионот на Балканот, заедно со дезинформации од соседните земји, главно креирани од тамошни популистички политички сили или антинаучни ентитети (антиваксери, надрилекари).

Дезинформациите креирани во земјата генерално се однесуваа на дискредитации и препукувања меѓу политичките партии на национално ниво, односно меѓу опозицијата и власта, главно поврзани со заштитните мерки и ефективноста на нивната имплементација, како и оцрнување на ЕУ (и имплицитно НАТО односно „Западот“). Освен мерките, голем дел од политичките манипулации беа поврзани и со изборите во РСМ, изборите во САД, или беа одраз на пропаганда од Србија, често поврзана со тамошните избори.

Заедничка нишка на околу третина (32%) од испитаните дезинформации беше настојувањето да се наруши веќе слабата доверба во државниот систем, преку сензационалистичко кревање паника и креирање тензии или, пак, да се зголеми одиумот кон одредени целни групи преку поттикнување нетрпеливост, дискриминација, понекогаш до ниво на говор на омраза, во различни форми (често комбинирани). При тоа, за домашните дезинформации најчеста основа беше политичката определеност (особено партиска), но и националноста, етничката и верската припадност со цел поттикнување „лов на вештерки“ (witch hunt, scapegoating). Дел од теориите на заговор промовираа демонизација на неистомислениците („сатанистите“), антисемитизам, хомофобија и други форми на етикетирање.

Најчести основи за поттикнување нетрпеливост, дискриминација, говор на омраза

По избувнувањето на пандемијата на ковид-19, во обид да се минимизира болеста, во медиумите и на социјалните мрежи се случи поплава од шпекулации и лаги, дополнети со теории на заговор за тоа дека пандемијата е резултат на испланирани активности на центри на моќ т.е. „пландемија“ (анг. Plandemic, според името на влијателно вирално видео), кои дополнително во разни комбинации го поврзуваа новиот корона-вирус со 5G-технологијата, филантропот и основач на „Мајкрософт“ Бил Гејтс,

имплантирањето чипови (т.н. чипирање), манипулации со ДНК, рециклирање на старите приказни за масовното хемиско запрашување на населението од небо - како дел од план за намалување на бројот на население на планетата до 2030 година или за добивање послушни поданици. Во морето дезинформации пандемијата се нарекува лажна, корона-вирусот голема измама, а испливаа и објави за надрилекарства, за штетноста на маските, ПЦР-тестовите, вакцините и низа други измислици.

Застапеност на теории на заговор во примерокот

Воведувањето мерки против пандемијата беше следено со дезинформации поврзани со нив, кои често промовираа став дека самите мерки се одраз на самоволие на власта и се поголем проблем од болеста.

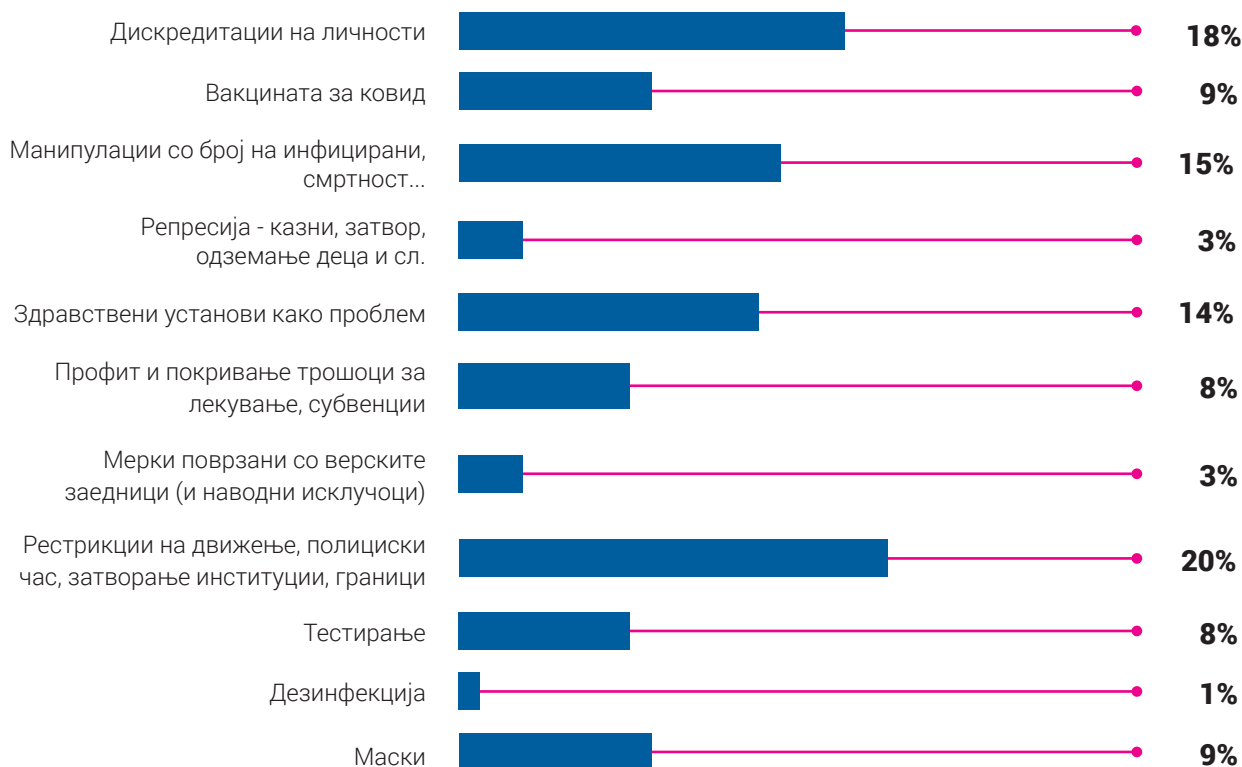
Најчеста форма на манипулации во врска со мерките беа шпекулации во врска со ограничувањата за движење, воведување полициски час, затворање институции и прекуграничен сообраќај. Дискредитирање личности како виновни за ширење на заразата, било како наводни пациенти или функционери кои недоволно добро си ја вршат работата беше втора „омилена“ тема. Немал број дезинформации беа директно насочени кон рушење на довербата во здравствениот систем и медицинските работници. Манипулациите во врска со бројот на инфицирани и степенот на смртност беа користени на повеќе нивоа, од локално до глобално, меѓу другото и тврдења дека одредена земја е „лидер во регионот“ било по добро било по лошо. Другите чести теми опфаќаа наводни проблеми со маските и тестирањето, како и обвинувања за профитерство или плашење на населението со економска пропаст, додека во текот на последните месеци на 2020 г. беа

во пораст дезинформациите поврзани со вакцините кои беа во подготовка.

Со текот на времето, дел од конспираторите престанаа да го негираат постоењето на болеста, и се префрлија кон шпекулации за нејзината природа (како функционира заразата, симптомите, дали е поинаков вирус - настинка/грип или бактерија...) или во насока на надрилекарство - промовирање практики или средства со кои граѓаните се одвраќаат од користење на медицината базирана на наука, што е исклучително опасно бидејќи го одложува јавувањето на лекар на луѓето под ризик.

За жал медицинските власти често посочуваат дека фактор на смртност е тоа што дел од пациентите бараат медицинска помош предочна, затоа што претходно губеле време со алтернативни пристапи како инхалации или горење темјан, пиење алкохол или гаргара со солена вода, лук или кромид, јадење зеленчуци и тревки. Таквите дезинформации опфаќаат околу 5% од примерокот, при што дел од нив се однесуваа и на наводно чудесни лекови за други болести (често недостапни локално), верски и магиски ритуали или спас преку сончање или промена на годишните времиња (UV зраци, снег).

Манипулации поврзани со мерките

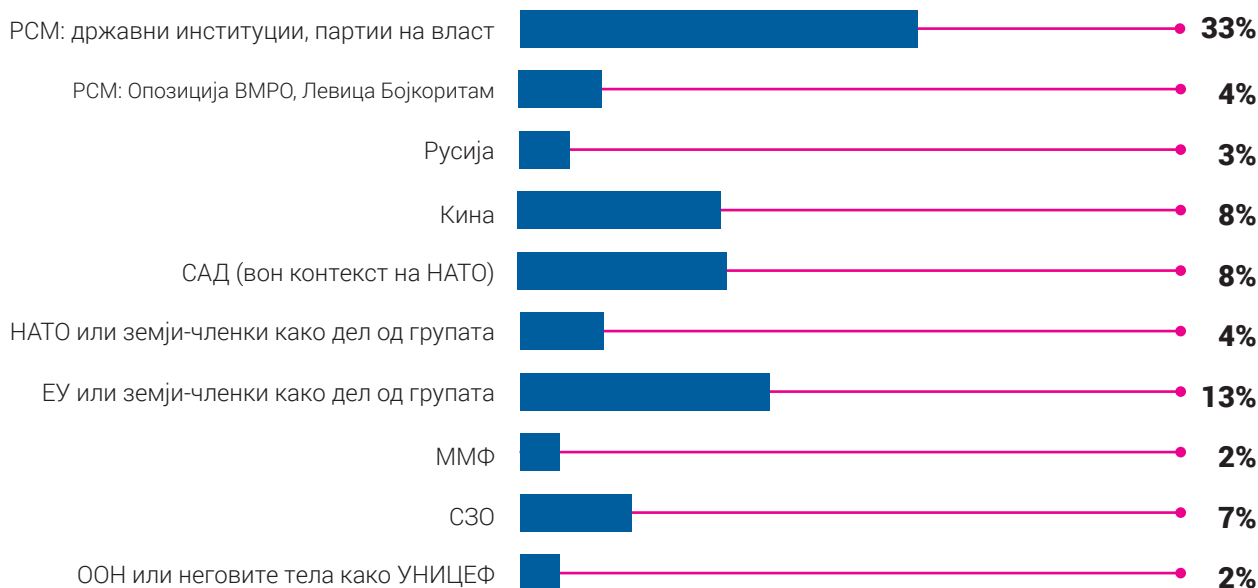
Дезинформациите за пандемијата се вклопуваат во шемите за пропаганда против ЕУ и НАТО присутни во регионот

Како виновници за пандемијата или некои од негативните појави поврзани со неа, содржините со теории на заговор често посочуваат конкретни земји или пошироки групации, често дефинирани лабаво како „европските влади“. Кај домашните дезинформации најчест „дежурен виновник“ се државните институции или партиите на власт (често не се прави прецизна разлика) додека на меѓународно поле најчесто е поттикнување нетрпеливост

кон „Западот“ (ЕУ, НАТО, земји-членки), а во помала мерка кон Кина и Русија.

Меѓународните институции како СЗО, ООН и ММФ исто така се споменуваат во негативен контекст, често како некој вид странски тела што се наметнуваат и го нарушуваат суверенитетот, наспроти фактот дека нашата држава е членка со право на глас.

Посочени виновници односно „негативци“ во наративите

2.2. Преглед на достапните истражувања и документи за јавните политики

Истражувањата поврзани со проблемот на дезинформации во Северна Македонија претежно ги вршат граѓански организации или еснафски здруженија, додека академската заедница многу ретко се изјаснува на темата, а доколку се објавуваат истражувања во научни списанија било во земјата, било во странство, евентуалната дискусија за нив останува во потесни стручни кругови, без поширока јавна промоција. Освен ретки исклучоци, научниците и професорите, како од државните, така и од приватните високообразовни институции, ретко учествуваат во јавниот дискурс на овие теми.

Истражувања на национално ниво

Истражувањето на РЕСИС „Мапирање на нивоата на медиумската писменост во Република Северна Македонија кај популацијата на возраст над 16 години“⁶ реализирано од ОБСЕ во партнерство со АААВМУ врз основа на теренска анкета спроведена во септември 2019 г. покажа значајни генерациjsки разлики во степенот на образование и начинот на восприемање и користење и на традиционалните и на дигиталните медиуми кај репрезентативен

примерок на популацијата од РСМ на возраст над 16 години. Ова истражување се надоврзува на истоветна анкета од 2016 г. и овозможува следење на развојот на индивидуалните обрасци на користење на медиумите, комуникациските навики и вештини на публиката, нивоата на знаење и критичко разбирање на медиумските содржини, како и креативните и партиципативните практики на публиката во современото комуникациско опкружување.

Од аспект на потенцијал за подложност на дезинформации во текот на пандемијата, која започна наредната година, мапирањето посочи дека иако „младите генерации поседуваат далеку повеќе дигитални вештини и способности отколку повозрасните групи во општеството, вештините поврзани со функционалната писменост им недостасуваат на сите возрасни групи“. Ова испитување покажа дека голем дел од публиката забележува големи и суштински разлики во информирањето на медиумите, при што најчесто стратегија за анализа е разговор со блиски и пријатели, „а најретко самите се ангажираат да пронајдат други веродостојни извори“. Додека во однос на партиципативноста е забележано подобрување во однос на 2016 г. „мал дел

Дали на новинарите во Северна Македонија им е потребно градење капацитети за медиумска писменост?

Дел од истражувањето „Значењето, присуството и свеста за критичко мислење и медиумска умешност во медиумската индустрија“ („Критинк“)

од испитаниците се подготвени лично да реагираат со цел да му се спротивстават на натамошното ширење или да ги разобличат намерите на авторот“ во честите случаи кога на социјалните мрежи забележуваат „содржини што навредуваат групи или поединци или повредуваат нечии права“.

Дезинформациите за пандемијата наоѓаат плодна почва во РСМ бидејќи и целата медиумска сфера од претходно е подложна на таков вид манипулации. Наодите од **истражувањето „Значењето, присуството и свеста за критичко мислење и медиумска умешност во медиумската индустрија“** спроведено од проектот „Критинк“⁷, кој со помош од ЕУ го водат „Метаморфозис“ и „Евротинк“, покажуваат дека лошата економска состојба во која се наоѓаат медиумите, како и политичките притисоци и манипулацијата со медиумски содржини за остварување политички цели, се главните причини за падот на квалитетот на новинарството во РСМ. Тоа придонесува медиумските работници да бидат лесно ранливи на директен или индиректен притисок. Подигнувањето на свеста за улогата на медиумите како двигатели на демократијата во општеството е клучно, а подобрувањето на состојбата со медиумите треба да се третира како стратешка цел. При тоа, над 95% од новинарите кои беа анкетирани сметаат дека е потребно дополнително да се градат компетенциите и капацитетите на новинарите од областа на медиумската писменост (значително – 45,45%, редовно – 49,49%).

Хелсиншкиот комитет за човекови права во април објави **извештај од редовниот мониторинг на говор на омраза**, кој се спроведува преку платформата www.govonaomraza.mk, во кој укажа дека „во текот на март 2020, регистрирани се 110 случаи, што е за 100 % повеќе отколку во истиот временски период лани. Најголем број од случаите што беа регистрирани во март се однесуваа на ситуацијата со пандемијата на ковид-19, воведувањето вонредна ситуација од страна на Претседателот на Република Северна Македонија и со тоа полициски час, како и реакција на јавноста поврзана со мерките што се преземаат од страна на Владата. Најмногу

дигитален сообраќај и со тоа реакции на социјалните медиуми е забележан по завршувањето на официјалните прес-конференции на министерот за здравство во име на Кризниот штаб“.⁸

Македонскиот институт за медиуми (МИМ) преку **истражувањето „Политичка и економска основа на медиумските и на комуникациските модели што шират дезинформации и говор на омраза“** во септември укажа дека избувнувањето на глобалната криза предизвикана од корона-вирусот во РСМ „се поклопи со периодот пред одржување на парламентарните избори. Овие две теми создадоа набож за ескалација на дезинформациите и говорот на омраза на политичка и на етничка основа, но и врз основа на здравствена состојба. Во периодот на одбележување на велигденските и на рамазанските празници не изостана ниту религиски мотивираната реторика испреплетена со дневната политика“.⁹

Советот за етика во медиумите на Македонија (СЕММ), во соработка со УНЕСКО во октомври објави **анализа на најчестите прекршувања на новинарските стандарди во време на пандемијата** за периодот јули – септември 2020г, според искуствата на медиумските саморегулаторни тела-членки. Анализата покажа дека најчести пријавувани проблеми до советите на етика на Балканот и во Европа се „сензационалистичкото известување во медиумите, недоволната заштита на приватноста и личните податоци и отежнатиот пристап до информации“.¹⁰

СЕММ посочи дека во РСМ, „како и секаде во светот, кризата ги затекна неподготвени новинарите и медиумите – им недостигаше претходно искуство за работа во кризни ситуации, соодветна опрема и знаење за користење на дигиталните технологии, се појавија економски притисоци и проблеми со одредени рестриктивни мерки што ги наметна Владата“ што како последица довело до „половични, погрешни информации, дезинформации и наклоност во известувањето, сензационализам и плагијаризам“.

Во рамките на проектот „Критинк“, во октомври беше објавено и **истражувањето „Пандемија или инфодемија? Критичкото мислење и теориите на заговор во време на пандемија“**, кое покажа дека алтернативните наративи, особено теориите на заговори поврзани со пандемијата, се исклучително распространети и „лепливи“ за македонските граѓани.¹¹ Оваа верба во алтернативните наративи, парадоксално, оди рака под рака со високото ниво на доверба во начинот на кој државата се справуваше со кризата, што е видно од високите оценки што ги дале граѓаните за Владата, која алтернативните наративи ги репресираваше и ги обесхрабруваше како препознаена опасност за демократијата. Фокус-групите овој парадокс го објаснија преку концептот на идентификација на голем дел од граѓаните со Владата, за која сметаат дека е немоќна жртва на глобални игри врз кои нема никакво влијание.

Ова истражување покажа дека и самиот концепт на „инфодемија“ е проблематичен, што повлекува потреба за алтернативно и депатологизирано објаснување на алтернативните наративи. Едно-времени, здравствената криза во јавноста доведе и до дебата и за наводното постоење на авторитаризам оддолу, инспирирана од повиците за поголеми рестрикции од, инаку, строгите наметнати од страна на Владата интерпретирани како желба за „политика на цврста рака“. Сепак, „квалитативното истражување (фокус-групите) покажа дека повиците за цврста рака се, всушност, асоцијации за борба против некажливоста, посакуваност на владеење на законот, итн.“.

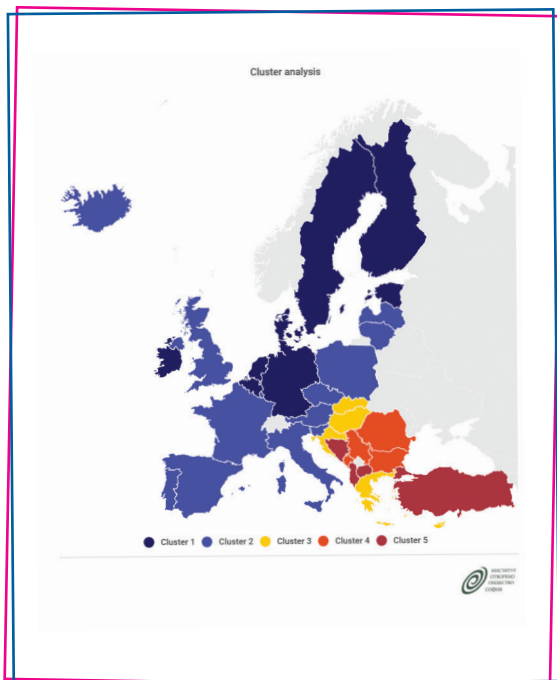
Клучен заклучок на ова истражување е дека ендемските теории на заговор имаат своја психолошка рационалност. Затоа е потребно на нив да се гледа како на последица на структурни фактори што ги создаваат и ги прават „лепливи“. Само програми насочени на адресирање на структурните фактори може да бидат ефикасни и ефективни. Патологијата на овие наративи не помага, туку само ги храни.

Истражувања на регионално ниво

И други студии за состојбите, направени на регионално ниво, објавени во текот 2020 година, ги потврдуваат генералните согледувања од студиите направени на национално ниво дека ситуацијата во РСМ е незавидна.

При тоа, треба да се има предвид дека ниту европско, па ни на ниво на Балканот, засега не постои усогласена методологија со која би можело да се прават споредби меѓу нивоата на медиумска писменост во одредени земји. Тоа најчесто се прави индиректно преку користење разновидни индикатори, а често терминот медиумска писменост се користи како синоним за поширок сплет на вештини, знаења и состојби поврзани со ранливоста на манипулации.

Пример за ваквиот пристап е **„Индексот на медиумска писменост“** на Иницијативата за европски политики на Институтот отворено општество - Софија, со кој, всушност, се одредува „потенцијалот за отпорност на лажни вести во 35 европски земји, преку индикатори за слобода на медиумите, образование и доверба во луѓето“. Според него, балканските земји се меѓу најранливите на дезинформации и подложни на лажните вести. Ова рангирање, кое не се заснова на директно испитување на нивото на медиумска писменост на граѓаните преку анкети или тестирања, туку на споредба на индикатори како што се резултатите од ПИСА-тестови, индексот на „Репортери без граници“ и резултати од „Евробарометар“, ја има рангирано РСМ на последното место за 2019 г.¹²

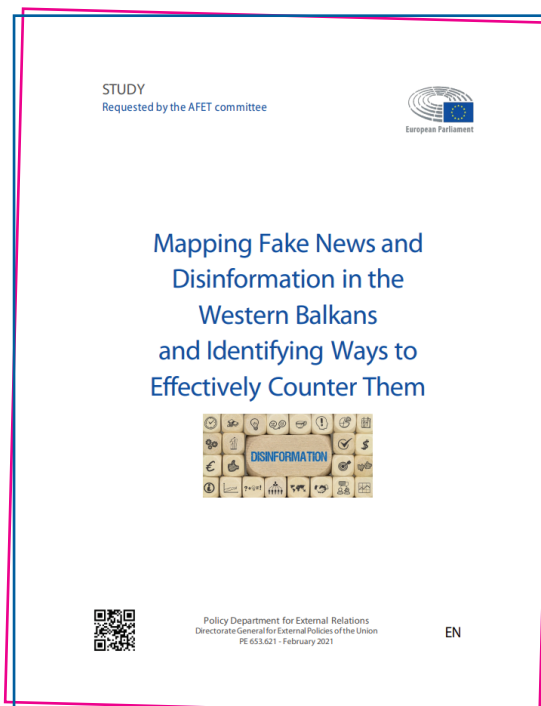
Заклучокот на ова истражување е дека граѓаните на РСМ, во споредба со другите земји, имаат помал капацитет да ги оценуваат критички медиумските содржини, т.е. немаат многу знаење за да анализираат што им сервираат медиумите, како е „спакувано“ тоа, да препознаат спинови и тенденциозност, а притоа и како да ги искористат медиумите за да учествуваат во јавната сфера. Методологијата покренува прашања дали може да се генерализира оценка за степенот на способност за критичко мислење на целото население, чии припадници од различни генерации стекнале образование во поинакви околности (некои од нив и во странство) само од резултатите на ПИСА-тестовите, кои ги полагаат 15-годишни деца.¹³ Аспектот на слобода на медиуми е исто така важен, но е тешко да се покаже неговата директна врска со степенот на медиумската писменост на обичниот граѓанин, бидејќи индексот на „Репортери без граници“ е тесно поврзан со политичките состојби кои влијаат на работата на новинарите, а кои може рапидно да се менуваат.¹⁴

Наспроти тоа што употребата на терминот „медумска писменост“ во името, како и методологијата на ова рангирање за отпорност на дезинформации, може да бидат предмет на дискусија, тоа последните години во јавноста и во регионот и во РСМ, а особено меѓу донатори и аналитичари од граѓанскиот сектор, се користи како репер за таа област, поради отсуство на други посеопфатни и попрецизни истражувања засновани на методологија за мерење токму на медиумската писменост, која би била усогласена за сите инволвирани држави.

Студијата „Мапирање на лажните вести и дезинформациите во Западен Балкан и идентификување на начините за ефикасно спротивставување кон нив“, која во декември ја објави Одделот за политики за надворешните односи на Европскиот парламент (ЕП)¹⁵, за РСМ посочува дека и во општеството и во политиката не недостигаат расцепи во кои „успешно се забива клинот на дезинформациите“, а кампањите со дезинформации што биле анализирани за целите на студијата изработена за Европскиот парламент, имале цел да го засилат внатрешниот конфликт (особено меѓу етничките Македонци и етничките Албанци), да им наштетат на меѓународните односи на земјата (особено со Бугарија, Грција и ЕУ), како и да се уништат или нарушат изборни процеси од клучна важност — како референдумот за името во Северна Македонија.

Дезинформации поврзани со пандемијата во регионот се користат за остварување политички цели „меѓу другото, да се смени јавното мислење, да се влошат внатрешните конфликти, како и позитивно или негативно да се влијае на имиџот на политички лидери“.

Посочувајќи дека иако „во Северна Македонија, скорешната промена на владата во голема мерка ги истисна дезинформациите од државните и мејнстрим-медиумите кон маргините, сепак тие остануваат моќна сила што ја нарушува внатрешната политика“, оваа студија предупредува дека тие многу често се шират од домашни фактори.¹⁶

Карактеристично за документот е посочувањето конкретни примери, па така меѓу изворите на дезинформациите во Северна Македонија се посочени и претседателот на политичката партија ВМРО-ДПМНЕ, Христијан Мицкоски, и експретседателот на партијата Никола Груевски, како и медиуми блиски до оваа партија финансирани преку Унгарија.

Според **истражувањето на јавното мислење за „ГЛОБСЕК Трендови 2020“**¹⁷, кое опфаќа девет земји од Централна Европа и Западен Балкан, секој трет граѓанин на Северна Македонија верува во теории за заговори поврзани со ковид-19.¹⁸ Примарна тема е влијанието на пандемијата на ковид-19 врз перцепцијата на големите играчи САД, Русија и Кина во регионот; популарноста на НАТО и ЕУ; состојбата на демократија во Централна Европа; спремноста на населението да се вакцинира против ковид-19 и како може да се поттикне тоа; влијанието на теориите на заговор за ковид-19 врз напорите да се спротивстави на пандемијата.

Теориите на заговори поврзани со ковид-19, пак, ја поткопуваат довербата на населението во демократијата, „проектирањето“ впечатоци врз некој фактор станува *се поважен дел на меѓународните односи и геополитиката, велат авторите на студијата. Со 35% поборници на теории на заговор, РСМ е на третото место во регионот. Во групата од сите опфатени земји, довербата на граѓаните во власта ја надминува подготвеноста на луѓето да се вакцинираат од ковид-19. Само 29 отсто од испитаниците од РСМ се подготвени да примат вакцина за ковид-19, а оваа бројка е значително повисока – 48 отсто – меѓу луѓето што истовремено одговориле дека би се вакцинирале против ковид-19 и им веруваат на властите. При тоа 39% од анкетираниите македонски граѓани искажале верување дека бројките на ковид-19 во земјава се пониски од тоа што го соопштуваат властите, а 35% дека ковид-19 е измислен за да се манипулира населението.

ГЛОБСЕК заклучува дека „дезинформациите и теориите на заговори значително ќе го попречат закрепнувањето од пандемијата“, дека спремноста на населението да се вакцинира ќе покаже колку државите се способни да изградат доверба со граѓаните, а и дека ситуацијата дава шанса за поголема улога на ЕУ како клучен фактор за заштита на здравјето.

Резултатите од **истражувањето на јавното мислење „Сомнителниот вирус: Заговори и ковид-19 на Балканот“**, кое во декември го објави мрежата БИПАГ,¹⁹ покажуваат дека повеќе од половината од

испитаниците од РСМ рекле оти немаат намера да се вакцинираат, односно немаат доверба во вакцината против ковид-19, една од главните теми на дезинформациски кампањи. Според оваа анкета, речиси 50% од македонските испитаници веруваат дека корона-вирусот е лабораториски производ на кинеската или фармацевтската индустрија, речиси 30% дека вирусот има врска со 5Г-технологијата. Близу 40% веруваат дека американската армија го развила корона-вирусот како биолошко оружје, а исто толку дека Бил Гејтс го користи корона-вирусот за да „протурка“ вакцина со микрочип со кој ќе се следат луѓето.

БИПАГ заклучиле дека тоа што севкупно, над половината од испитаниците во Северна Македонија „многу веруваат“ во теориите на заговор што им биле презентирани, додека над 60% веруваат во некои од овие теории, претставува закана и за напорите за справување со пандемијата и ја загрозува демократијата во регионот.²⁰

Сите горенаведени истражувачки напори придонесуваат за разбирање на ситуацијата со дезинформациите од различни аспекти. Потребни се поголеми системски вложувања во оваа област за да може да се развијат решенија што ќе овозможат уште попрецизно и сеопфатно одредување на состојбите, меѓу кои спаѓа и развој на методологии за директно оценување на степенот на медиумска писменост и сродните вештини кај различни категории на населението, кои ќе се применуваат и на национално и на регионално, односно европско ниво.

Аналогно на мерење на коефициент на интелигенција, ова не е едноставен потфат поради тоа што дел од овие прашања се поврзани и со културни разлики и со низа други околности поврзани со локалните контексти, па каква било споредба мора да се прави исклучително внимателно, во спротивно се дава можност за искривоколчување, спинување или користење како материјал за креирање дезинформации.

Имајќи ги предвид овие ризици, Мрежата за медиумска писменост на Република Северна Македонија во текот на ноември 2020 г. усвои обврзувачки Насоки за етика во истражувањата на медиумската писменост.²¹

Неопходна е поддршка за поширока стручна и јавна дебата за овие прашања, особено во насока на мотивирање на вклучување на академската заедница, државните институции и медиумите.

2.3. Преглед на јавните политики поврзани со инфодемијата

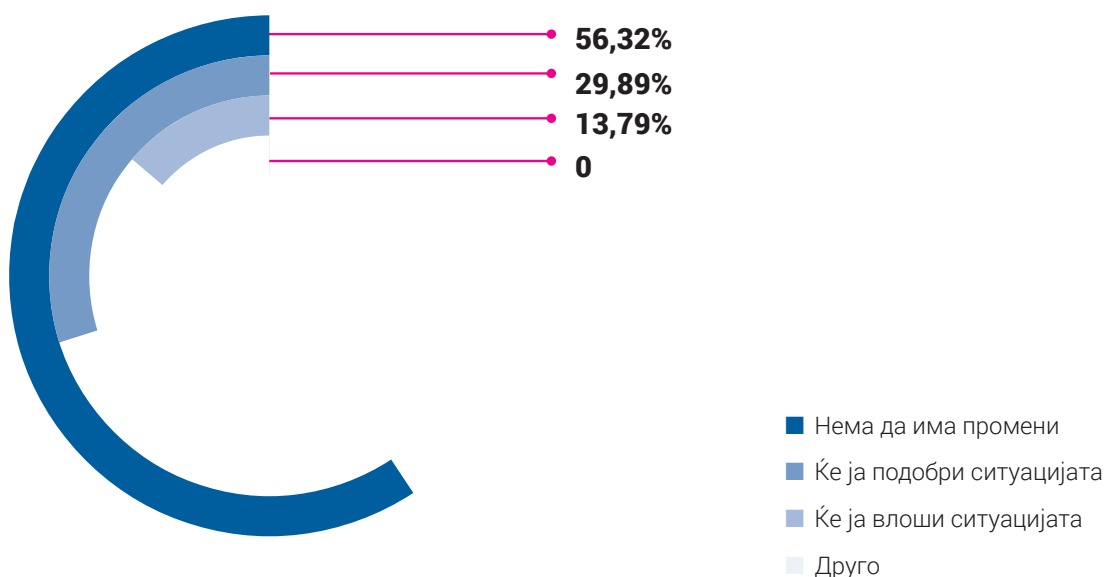
Владата на Република Северна Македонија во 2018 г. иницира **Акциски план за одлучна акција против ширење дезинформации и против напади врз демократијата**²² (Акциски план). Акцискиот план предвидува спроведување безбедносни и проактивни мерки. Според Акцискиот план, Владата ќе започне процес на креирање национална стратегија за медиумската писменост во чии рамки ќе бидат опфатени активности на институциите, медиумите и граѓанскиот сектор, како и вклучување на медиумската писменост во образовните програми.

Акцискиот план предвидува, преку проактивните мерки, Владата активно да ја „поттикнува дискусијата помеѓу медиумите, медиумските здруженија и граѓанскиот сектор, со цел саморегулација, ко-

регулација и утврдување на медиумски стандарди за интернет-порталите, согласно препораките на Европската комисија и Советот на Европа“. Во Акцискиот план, Владата се залага за континуирана дискусија со медиумите за утврдување модел на поддршка за продукција на едукативни програми и содржини, како и соработка со сите организации и проекти што работат на проверка на фактите. Преку соработка со Европската комисија, Владата ќе поттикне вклучување во системот за брзо предупредување за ширење дезинформации.

Сепак, во овој Акциски план недостасуваат конкретни насоки за спроведување на предложените мерки, како и временска рамка во која би се спровеле активностите од планот. Планот предвидува и фор-

Дали сметате дека наведените мерки ќе ја подобрат моментната ситуација, со тоа што ќе ја зајакнат медиумската писменост и ќе го намалат ширењето дезинформации?

Дел од истражувањето „Значењето, присуството и свеста за критичко мислење и медиумска умешност во медиумската индустрија“ („Критинк“)

мирање на Акциската група против ширење дезинформации и против напади врз демократијата, но постојат само оскудни информации за нејзиното функционирање.

Според истражувањето на „Критик“ за новинарите и медиумската писменост, нешто повеќе од половина испитаници на анкета спроведена со нерепрезентативен примерок од стотина новинари, односно 55,91% одговориле дека се запознаени со содржината на предлог-Акцискиот план, додека 38,71% одговориле дека не се запознаени. При тоа, голем дел од испитаните новинари имаат негативни перцепции во однос на мерките предложени во Акцискиот план и сметаат дека нема да бидат ефективни, односно нема да доведат до промени.

На 21 декември премиерот Зоран Заев ја најави владината програма за 2021 година наречена **„Акција 21 – за европски стандарди дома!“** за која еден од десетте приоритети е наречен „Акција 21 - Стоп за дезинформациите“. Тој најави засилени активности во периодот што следува, широки консултации со медиумските работници и граѓанскиот сектор и уште посериозна борба со дезинформациите, со говорот на омраза и другите облици на хибридни закани против демократијата во нашето општество, во рамките на Планот за одлучна акција против ширењето на дезинформациите и против нападите врз демократијата, кои вклучуваат и сајбер-напади.

Премиерот го истакна значењето на протоколот за кризни комуникации помеѓу централниот владин комуникациски сервис и министерствата, развиен врз основа на Планот, кој многу помогнал во справување „со лажните вести, кои во огромен број беа пласирани преку квазимедиуми.“ Според него, тенденциите за дезинформирање остануваат актуелни, на пример, со „вестите поврзани за вакцината против ковид-19 со цел да предизвикаат недоверба кај граѓаните и да ги обезвреднат силните напори на институциите и лекарите во борбата со пандемијата“.

Заев најави засилена соработка со проверувачите на факти и најтранспарентен пристап за медиумите

до релевантни извори и информации за креирање објективни медиумски содржини од јавен интерес.

Во текот на 2020 година високи владини функционери повеќепати посочуваа дека се во тек подготовки на промени на политиките и реформи што ќе овозможат вклучување на образовниот сектор во решавање на проблемот со негативното влијание на дезинформациите.

Тоа е исечок во однос на претходниот период, што може да се види од фактот дека документи како Стратегијата и Акцискиот план за образованието за 2018-2025 година воопшто не го споменуваат терминот медиумска писменост. Според најави од Министерството за образование и наука, **новата Концепција за основно образование**, за која се очекува да биде усвоена на самиот крај на 2020 г. или на почетокот на 2021 година, се заснова на интегрирање на критичкото мислење и медиумската писменост како темелна вредност и дел од наставните планови.

Имајќи го предвид значењето на стратешки пристап на државно ниво, особено во насока на подготовка за примена на државни ресурси и особено средства од Буџетот на РСМ при решавање на одреден проблем, дел од граѓанските организации што се занимаваат со унапредување на демократијата, промоција на медиумскиот плурализам и со поттикнување на медиумската писменост заговараат започнување на процес за носење национална Стратегија за борба против дезинформациите преку инклузивен процес со кој ќе бидат опфатени сите засегнати страни.

Искуствата на Фондацијата „Метаморфозис“, кои се базираат на иницирање и/или учество при развој и усвојување на низа стратешки документи, почнувајќи од Националната стратегија за развој на информатичкото општество усвоена 2005 година, сè до Стратегијата за транспарентност на Владата на Република Северна Македонија (2019-2021)²³ усвоена во 2019 г., покажуваат дека само заеднички напор и вклучување на различните групи на интерес од државните и научно-образовните институции, како и граѓанскиот и приватниот сектор, обезбедуваат успех и одржливост на таквите иницијативи.

2.4. Правните рамки поврзани со пандемијата

Закони и прописи се релевантни за ширењето дезинформации поврзани со пандемијата

Во однос на институционален одговор на предизвиците поврзани со пандемијата од аспект на справување со дезинформации, најрелевантни се два закона: Кривичниот законик и Законот за аудио и аудиовизуелни медиумски услуги.

Во Кривичниот законик²⁴ во однос на делата што се опишани во него како ширење на лажни вести за време на епидемии или пандемии, односно конкретно членот 205, став 5 кој вели:

„Тој што ќе ја загрози сигурноста на друг со лажна закана за пренесување или со ширење неистинити тврдења за постоење на неизлечлива заразна болест ќе се казни со парична казна или затвор до шест месеци“.

Вториот закон е Законот за аудио и аудиовизуелните медиумски услуги²⁵, според кој во областа на стручните надзори што ги врши Агенцијата за медиуми, главното регулаторно тело има право и да забрани или ограничи емитување или реемитување на аудиовизуелни содржини од други држави (член 45), каде што е предвидено дека тоа може да се стори и доколку мерката е преземена „поради заштита на јавното здравје“, или, пак, член 53, каде што се ограничува правото за аудиовизуелни комерцијални пораки „што е штетно за здравјето и безбедноста“ или пак член 110 од делот каде што се регулираат обврските на Јавниот сервис, кој „е должен да информира, едуцира и емитува емисии за... здравјето на луѓето...“.

Закони и прописи што беа променети како одговор на пандемијата

Еден од клучните закони што беа променети беше Законот за заштитата на населението од заразни болести²⁶, за кој долго се водеше дебата во парламентот и јавноста. Со овој закон прв пат се воведува терминот ковид 19 како конкретна болест и се овозможува преку измените на законот две работи. Едната е дека заболелите може да се лекуваат и во приватни здравствени установи кои имаат услови за тоа, а втората е дека Владата има поширок опсег

на мерки што може да ги предлага како превенција за пандемијата, а не мора за секоја мерка посебно да се отвора целата парламентарна процедура.

Клучно за овој закон беше и тоа што преку измените им се овозможи преку подзаконски документи многу поголеми овластувања на инспекциските служби во однос на прекршители на законски мерки или уредби на Владата на повеќе правни лица.

Овој закон, иако се однесува на подобрување на регулацијата, кога станува збор за заразните болести, во многу голем дел помага во борбата со дезинформациите поврзани со ковид 19, пред сè, во две главни насоки:

- a) политичко-здравствените власти имаат широк спектар на можности да се справуваат со превенцијата од корона-вирусот со подзаконски акти без да бидат обвинувани или осомничени дека мерките ги носат надвор од Устав и законите со цел за остварување политичко-лукративни поени;
- б) ги скратува можностите за дезинформации поврзани со улогата на приватните здравствени установи и се истакнува нивната поврзаност со установите во јавното здравство како дел од севкупноста на здравствениот систем во државата.

Во низа случаи, ширењето дезинформации поврзани со пандемијата беше поврзано и со индиции за други кривични дела, како што е ширењето говор на омраза, кое според Кривичниот законик (член 319 - Предизвикување омраза, раздор или нетрпеливост врз национална, расна, верска и друга дискриминаторска основа и член 394-г Ширење на расистички и ксенофобичен материјал по пат на компјутерски систем) може да биде и врз основа на здравствена состојба.²⁷

Во низа случаи дезинформации имаше обиди да се издвојат членовите на одредени етнички или верски заедници како виновници за ширење на заразата или, пак, за нејзините последици, меѓу кои и зголемување на строгоста на рестриktivните мерки, како дел од наративи дека мерките се форма на угнетување од страна на Владата или во меѓународен контекст.

Примена на законите наспроти неказливост

Наспроти предупредувањата од МВР²⁸, за време на пандемијата не беше применет ниту еднаш Кривичниот законик во смисла на ширење дезинформации по членот 205. Наместо тоа, Владата се реши за стратегија на одговор на дезинформациите со активна транспарентност за пандемијата.

Поради регулираноста на мејнстрим-медиумите, пред сè, на радиодифузерите, кај нив не се забележани поголеми испади во смисла на дезинформации, што многу повеќе се случува во онлајн-медиумите што не се покриени со регулацијата. Ова е општ заклучок на сите инволвирани субјекти во медиумската сфера.

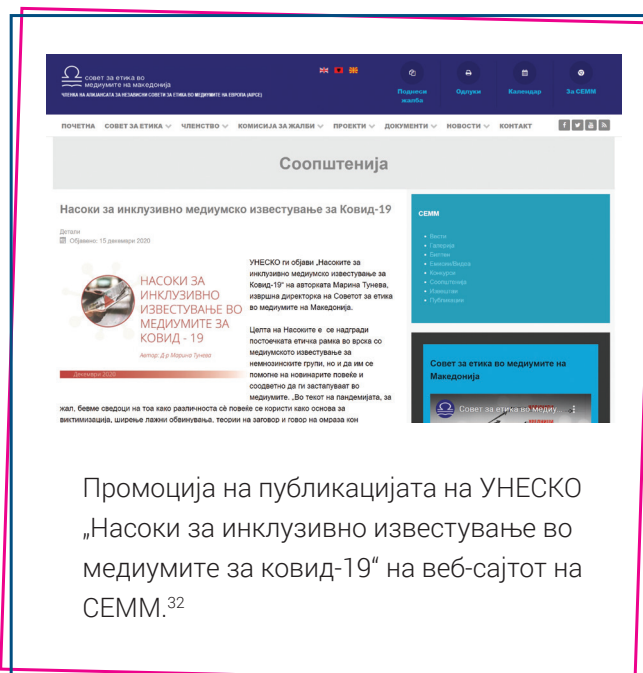
Се забележува подобрување во однос на ситуацијата од претходните години и кога одредени телевизии некритички промовираа антиваксери како здравствени авторитети без да претрпат законски санкции од регулаторното тело²⁹.

Од друга страна, и дел од традиционалните медиуми, без никаква проверка на факти или соодветно вработување и објаснување, пренесуваа научно непотврдени, паушални и збунувачки изјави од политичари и/или лекари кои во моментот не работеа со пациенти со ковид-19, како од земјата така и од странство. Или ненамерни грешки како што беше таа кога еден многу гледан радиодифузер во првите месеци од епидемијата во РСМ некритички пренесе вест на голема и позната светска новинска агенција за многу добрите резултати од употребата на лекот „азитромицин“, кај нас попознат како „сумамед“. Во таквите случаи не беа применувани санкции од регулаторното тело или други државни органи.

Непостапувањето на судството во случаи на говор на омраза, кои многу ретко резултираат со истраги, а во досегашната историја со само една судска пресуда, е дел од поширокиот проблем на неказливост на кривични дела поврзани со медиумската сфера. Не се достапни јавни податоци дали во текот на 2020 година јавните обвинителства и судовите воопшто покренувале постапки во бројните случаи на комбинирање дезинформации за ковид-19 со говор на омраза или повици за дискриминација.

2.5. Механизмите за медиумска саморегулација во услови на пандемија

На самиот почеток на пандемијата Советот за етика во медиумите повика на одговорно известување³⁰ и заедно со Здружението на новинари на Македонија (ЗНМ) објави препораки за заштита на медиумските работници во време на ковид-19,³¹ а во наредните месеци ЗНМ организираше и акции за помош и бесплатно тестирање на новинарите.

Промоција на публикацијата на УНЕСКО „Насоки за инклузивно известување во медиумите за ковид-19“ на веб-сајтот на CEMM.³²

Механизмот за саморегулација одигра важна улога во смисла на означување на кршењата на новинарскиот Кодекс, пред сè, во онлајн-сферата, но работеше и на случаи со пријави за дезинформации кај традиционалните медиуми. Притоа CEMM-решенијата ги промовира на социјалните мрежи и на сопствениот веб-сајт, а издаде и посебни публикации во однос на статистиката на случаите поврзани со дезинформации во услови на пандемијата, упатство одговорно за известување за медиумите и новинарите и неколку апели и соопштенија кога беше забележан пик од некои негативни трендови.

Како одговор на растечката епидемија на лажни вести или „инфодемија“³³, проектот „Критинк“ објави низа едукативни написи со практични упатства за новинарите³⁴ и граѓаните - консументи на медиумските содржини³⁵.

Во однос на користењето на механизмите за саморегулација, важно е да се напомене дека според нејзиниот Деловник за работа, Комисијата за жалби на CEMM смее да постапува само според пријави поднесени од неанонимни физички лица, кои може да настапат и во име на правни лица. Во најголем број случаи жалбите се од лица што биле директно засегнати, односно се во спор со медиумите на чија постапка се жалат (ситуација на клевета или навреда).

Ваквата поставеност едновременно значи и дека за Комисијата да има основа за носење одлука, неопходно е некој еднадвор да упати жалба против одреден медиум за кој има сомневање дека шири дезинформации. Ова влијае ограничувачки на граѓаните, кои имајќи ја предвид поврзаноста на одредени медиуми со политички и криминални центри на моќ, која може да значи и потенцијал за реперкусии и одмазда, се воздржуваат од формална комуникација со CEMM и поднесување жалби за прашања од јавен интерес.

Од друга страна, иако низа медиумски злоупотреби вака поминуваат „под радарот“ на Комисијата, во текот на 2020 година се забележани и примери на граѓани што упатувале жалби за прашања од јавен интерес, на пример, кога телевизија објавила дезинформација за лекот „сумамад“.

За CEMM да може да покрие зголемен број жалби, треба сериозно да го зголеми капацитетот на Комисијата (во смисла расположиво работно време, финансии, човечки ресурси) за да може навремено да се справи со напливот на случаи на дезинформации во медиумите. Тоа повлекува комплициран и долготраен процес за кој е потребен консензус од сите членки на CEMM, како и промени на процедури поврзани со карактерот на телото.

3

НАУЧЕНИ ЛЕКЦИИ

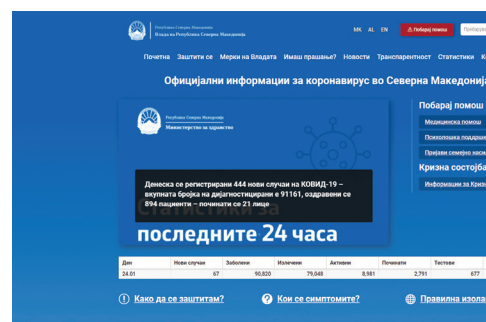
3.1. Улогата на државните институции како извор на информации за ковид-19

Постапувањето на Владата на Република Северна Македонија од прогласувањето епидемија во март 2020 година ја покажа важноста на транспарентноста како водечки принцип на добро владеење.

Во првиот дел на годината, додека не беше целосно воспоставен и разработен системот за кризен менаџмент, доведе до неколку ситуации во кои гафови или други постапки беа искористени од медиуми и групи на социјалните мрежи за поткопување на довербата во системот или одредени државни функционери. Со оглед на тоа што се работеше за предизборен период, функционирањето на државните институции беше обременето и со привремената структура на владата во која одговорни позиции заемаа претставници и на власта и опозицијата, кои во низа случаи се впуштаа во меѓусебни обвинувања наместо заедничка работа.

Во вториот дел на годината, откако по изборите на соодветните позиции беа поставени функционери со јасен мандат и политичка одговорност, се намали и бројот на инциденти од тој тип (но не целосно³⁶). При тоа, зголемувањето на транспарентноста доведе до намалување на тензиите и намалување на дејството на дезинформациите. Ова беше особено евидентно кога освен транспарентност на

централно ниво, беше овозможено новинарите да имаат поголем пристап до здравствените институции и да интервјуираат лекари и пациенти, со што драстично се намали интензитетот на теории на заговор дека вирусот не постоел.

koronavirus.gov.mk е централно место на интернет преку кое државните власти ги презентираат официјалните информации за пандемијата во РСМ.

Претставниците на Владата на Република Северна Македонија, почнувајќи од кабинетот на премиерот и кабинетот на министерот без портфолио без ресор задолжен за комуникации, отчетност и транспарентност (позиција укината во август), како основа на нивниот пристап во спротивставување на дезинформациите прво ја истакнуваат зголемената транспарентност и отвореност за соработка со сите медиуми, медиумски организации, поединци. При тоа нејзини претставници посочуваат дека Владата „нема ексклузивно место во борбата со појавата на дезинформациите, теориите на заговор и манипулациите“, туку дека се работи за „заедничка борба“ преку заеднички напор на сите засегнати страни од целото општество.³⁷

Врз основа на Планот за одлучна акција против ширењето на дезинформациите и против нападите врз демократијата Владата изработи и протокол за кризни комуникации помеѓу централниот владин комуникациски сервис и министерствата, применет од почетокот на кризата со ковид-19.

Во текот на првите месеци на пандемијата фокусот на овие напори беше на обезбедување јасни и сеопфатни информации, при што во јавноста централна улога имаше министерот за здравство Венко Филипче. Министерот, кој е лекар по професија, беше ангажиран со држење дневни конференции за медиуми при кои детално објаснуваше одредени мерки или состојби, понекогаш и со повеќекратно повторување.

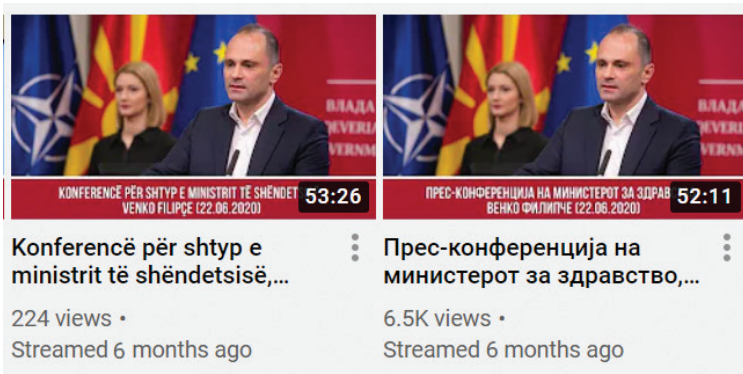
Паралелно беше развиен систем за информирање на граѓаните преку интернет, преку официјални присуства на социјалните мрежи и канал на популарната апликација за пораки „Вибер“, кој до крајот на годината стекна над 50.000 членови. На каналот

на дневно ниво се објавуваат соопштенијата што се доставуваат и до медиумите со информации за број на заразени, оздравени, починати на државно ниво и по општини.

За разлика од други земји во регионот, како Србија, каде што независни новинари посочија дека официјалните статистики на државно ниво не одговараат на податоците од терен,³⁸ во РСМ немаше кредибилни сомнежи во врска со тој аспект на известувањето.

Државните институции воспоставија систем на редовно билтенско известување преку кој секој граѓанин може да добива редовно детални податоци за број на заразени, оздравени и мртви, до ниво на општини, како и сервисни информации во врска со воведување и спроведување на заштитните мерки. Ова во голема мерка придонесе за смирување на чувството на паника и безизлез кај населението потхранувано од различните извори на дезинформации.

Наспроти генералните заложби за транспарентност на национално ниво, во низа случаи паушалните изјави од челници на државните институции или јавни функционери дека сè е под контрола, во ситуација на огромен број случаи на позитивни и починати граѓани поради ковид-19, во јавноста се перципира како недостаток на искреност. Невештите или волонтеристички обиди преку спин или селективност при презентирање факти да се создаде чувство на сигурност создаваат забуна во јавноста, а и недоверба на граѓаните спрема институциите. Таквите обиди придонесуваат граѓаните да бараат информации од секаде, без воспоставување критериуми за кредибилност на изворите.

Прес-конференциите на државните претставници за ковид-19 беа пренесувани преку официјалниот јутјуб-канал на Владата на македонски и албански јазик, како и со знаковен јазик. (youtube.com/user/VladaMakedonija)

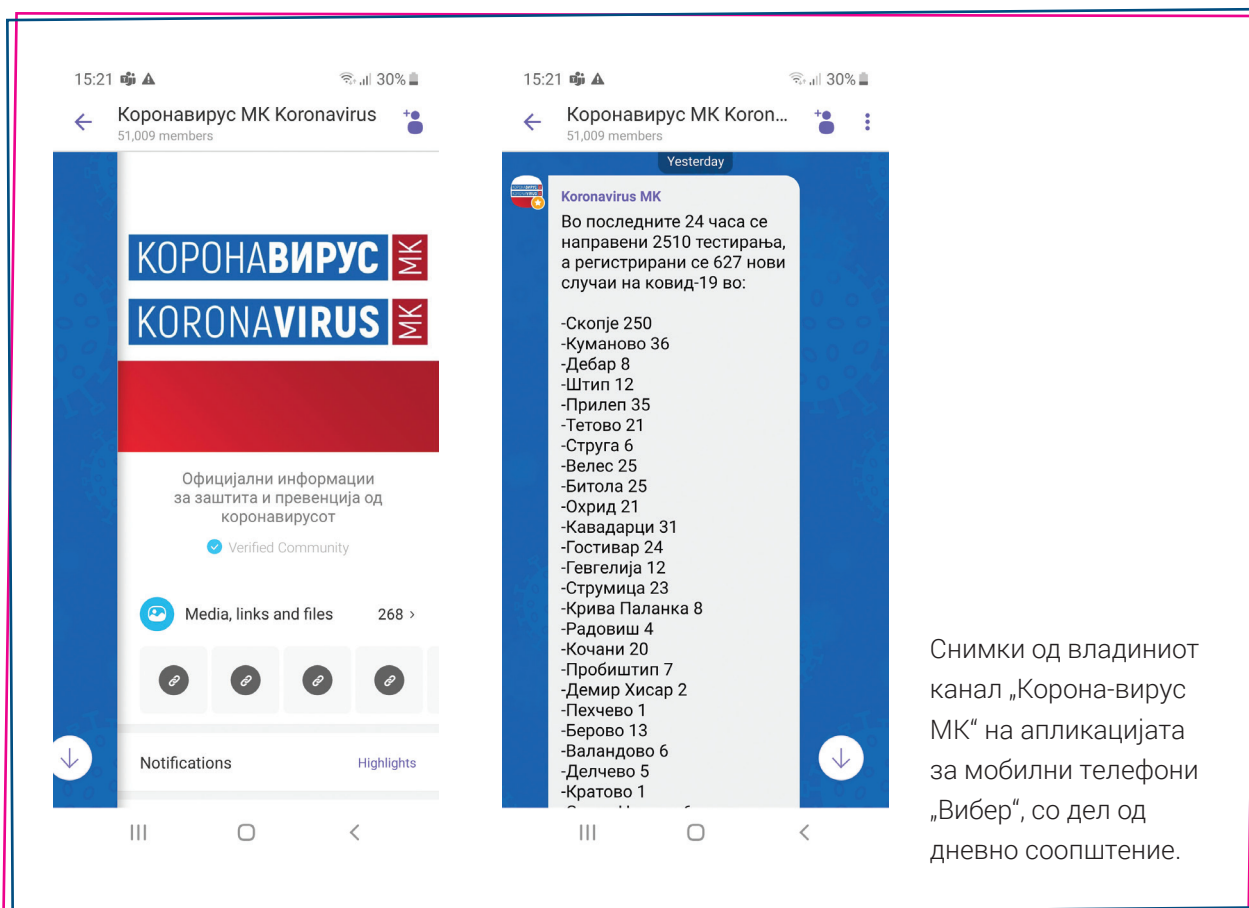
Друг аспект кој имаше огромно влијание врз перцепцијата на граѓаните на мерките беа политичките препукувања преку префрлање вина меѓу партиите, кои ја оптоваруваа работата на техничката влада формирана во јануари, сто дена пред иницијално предвиденото одржување на предвремените парламентарни избори, кои најнакрај беа одржани во средината на јули.

Особено штетен беше конфликтот во рамките на техничката влада по прашање на одговорност за неказнивоста за одржување јавни собири на кои не се почитуваа забраните за групирање, одржување дистанца, носење маски и основна хигиена, меѓу другото и во рамките на верски обреди. Периодот на првично ширење на инфекцијата во земјата коинцидира со предизборниот период и со периодот на верски и семејни свечености, особено оние што вообичаено опфаќаат масовни собири како Велигден и Рамазан. Во низа случаи властите толерираа верски институции или одредени свештеници кои практикуваа непочитување на мерките проповедајќи дезинформации, како и организатори на политички собири од поголем или помал обем, што одразува популистички пристап на воздржување од

активности што може да ја нарушат популарноста на одреден политички субјект.

Карактеристичен случај што ја илустрира несоработката меѓу силите на редот и здравствените власти е контроверзната мајска изјава на техничкиот министер за внатрешни работи Наќе Чулев од ВМРО-ДПМНЕ дека нема да ги казнува граѓаните што ги прекршуваат мерките³⁹. Медиумите блиски до таа партија ја прикажуваа таа одлука како негов храбар потег против „притисоци“, а, од друга страна, истата повлече обвинувања за одговорност за ширење на ковид-19 од министри на СДСМ.⁴⁰

Оваа практика на неслога во врска со здравствени мерки во рамките на самата влада силно влијаеше на политизирање на целата криза, отворајќи простор за дезинформации што потекнуваа од разни домашни фактори, но и за восприемање, приспособување и ширење дезинформации од странство за кои се сметаше дека се компатибилни со одредена политичка опција. На пример, дезинформации што потекнуваа од десничарски кругови од САД или Србија беа добредојдени меѓу локалните десничари, а и обратно меѓу левоориентираните граѓани.

Снимки од владиниот канал „Корона-вирус МК“ на апликацијата за мобилни телефони „Вибер“, со дел од дневно соопштение.

Ендемската неказливост исто така беше фактор на намалување на довербата на граѓаните во институциите, односно зајакнување на перцепциите за нивна селективност и пристрастност според политички наспроти научно-здравствени критериуми. Така, во повеќе случаи на собири поврзани со политички или верски центри на моќ, од протести до прослави (за кои од видео и фотоматеријали снимени на самото место се гледа дека не се почитуваат мерките како носење маски и држење физичка дистанца)

не беа спроведени пропишаните санкции за организаторите. Ваквите перцепции не се секогаш ограничени по партиска линија, туку станаа и дел од светогледот на „неопределените“ граѓани, кои како извор на корупција ја гледаат целата политичка или општествена „елита“ заедно (во која спаѓаат политичари, функционери, високо свештенство, деловни луѓе).

Случајот на кампањата за дезинформации против апликацијата „Стоп корона“

Еден пример што го покажува влијанието на дезинформациите е случајот со мобилната апликација „Стоп корона“, објавена од Министерството за информатичко општество и администрација (МИОА) и Министерството за здравство во април 2020 г. Таа е алатка со која граѓаните што ќе дознаат дека се инфицирани од вирусот преносител на болеста ковид-19 може да им помогнат на здравствените органи да ги идентификуваат другите лица од нивниот „кластер“, т.е. со кои биле во контакт во текот на претходните 14 дена.

Корисниците што ја инсталираат апликацијата добиваат карактеристична шифра која се однесува на нивниот уред. Доколку физички се најдат во близина на друг мобилен телефон на кој е активна апликацијата, тие два уреда разменуваат податоци преку мрежата „блутут“ (Bluetooth), која има досег од неколку метри. На самиот мобилен телефон апликацијата прави список на шифрите од сите така добиени контакти, без да има пристап до

други лични податоци. Ако корисникот утврди дека е заразен, го праќа списокот до сервер на МЗ.

Како главна придобивка од употребата на апликацијата на нејзиниот веб-сајт stop.koronavirus.gov.mk е наведено дека „Доколку некој што бил во ваша близина заболи од COVID-19 и ги сподели податоците со Министерството за здравство, ќе бидете информирани за да преземете навремени мерки за самоизолација, тестирање и за лекување“. Исто така е посочено дека преку доставување на податоците од апликацијата корисниците придонесуваат побрзо да се прекине синџирот на ширење на заразата од вирусот преку „брза идентификација на заразените“.

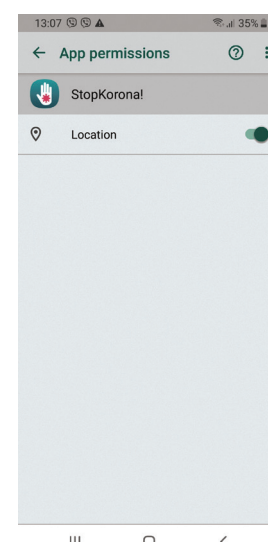
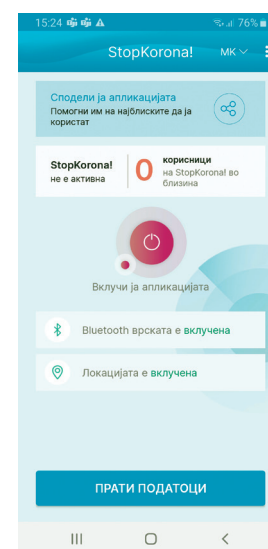
Апликацијата „Стоп корона“ има пристап само до информација за локацијата.

Наспроти известувањата што беа објавени во Политиката за приватност (и дополнително проверени од софтверски стручњаци на кои им бил даден на

увид програмскиот код) беа ширени дезинформации дека апликацијата служи за шпионирање на граѓаните од страна на владата, што обесхрабри голем дел од потенцијалните корисници.⁴¹⁴²

Покрај разни онлајн-написи, статуси и твитови, удел имаше и еден мејснтрим-медиум. ТВ „Алфа“, национална телевизија за која има индикации дека се финансира преку фирми од Унгарија, на 22 април посвети и цела емисија - вечерно ток шоу⁴³ на ширење шпекулации за апликацијата. Во емисијата, веројатно заради заштита од тужби за клевета, не беше експлицитно искажано лажното обвинување дека со апликацијата се прислушува. Водителите изнесуваа „лично мислење“ дека тие самите не би ја користеле, а обвинувањата ги поставуваа во форма на наведувачки прашања од типот „зошто би им требало со оваа апликација да ни ги гледаат сликите, камерата или микрофонот?“. При тоа, анонимни лица претставени ако информатички стручњаци исто така изнесуваа шпекулации, без да го посочат ноторниот факт дека на секој телефон е едноставно да се утврди до кои податоци има пристап која која апликација (на „андроид3 преку опциите од App info во делот Permissions), а дека за апликацијата „Стоп корона“ стои оти има пристап само до локацијата на телефонот и до ниту една друга функција.

Ниското ниво на инсталирање на апликацијата во споредба со најавеното доведе до запирање на владината кампања за нејзино користење. При тоа не беа објавени информации за нејзината реална ефикасност, што е исто така фактор што влијае на довербата на граѓаните како нејзини потенцијални корисници, покрај шпекулациите и дезинформациите.⁴⁴

3.2. Улогата на здравствените институции и здравствените работници

Домашните и меѓународните здравствени институции имаат клучна улога во справувањето со дезинформациите што имаат допирни точки со медицината, особено кога одредени центри на политичка или економска моќ се обидуваат да остварат политичко влијание или профит преку различни видови манипулации, кои дури навлегуваат во форми на надрилекарство и шарлатанство. Во ситуација на слаба општествена кохезија и силна поларизација, поврзани со активни напори да се руинира довербата во институциите на системот, здравствените институции се исправени пред потребата кај одредени сегменти од населението буквално од нула да си го градат угледот, наспроти теориите на заговор.

Пандемијата на ковид-19 дополнително ја разоткри ситуацијата поврзана со негативните перцепции за улогата на здравствениот систем кај значаен сегмент од населението во последните три децении, за разлика од периодот на социјализмот пред 1990 година, кога беше незамисливо да се доведе во прашање кредибилитетот на науката и особено на домашните и меѓународните медицински институции како Светската здравствена организација (СЗО).

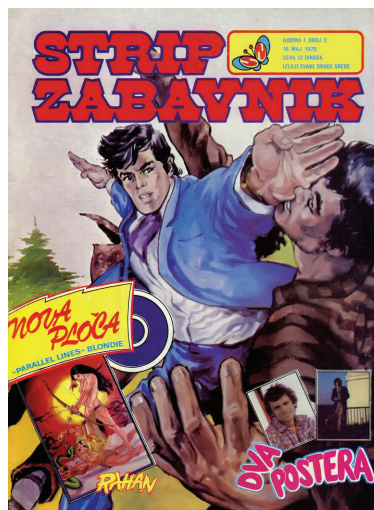
Увозот на анти-ООН ултрадесничарски теории на заговор за „нов светски поредок“ од САД и нивната испреплетеност со локалната пропаганда наиде на плодна почва на Балканот поради фактори како нарушената на доверба во целиот систем на ООН во 1990 г. и општоприфатените перцепции за урнисан квалитет на јавното здравство, фрустрацијата поради недостижноста на скапите услуги во приватното здравство, врз кои се заснова и децениската медицинска и општествена промоција на „алтернативна медицина“⁴⁷, надрилекари и антиваксери.

СЗО како дел од системот на ООН беше особена цел на дезинформации засновани на лаги и спинови за нејзината струкура и надлежности, при што, по урнек на ултрадесничарската пропаганда во САД, таа беше претставувана како некакво странско тело што се наметнува, наместо како организација во која членува земјата.

Како реакции на иницијативите за проверка на факти, и во светот и во РСМ, одредени центри на моќ или неформални групи што профитираат од ширење дезинформации и говор на омраза започнаа со дезинформационски кампањи или други видови спорадични, но меѓу себе слични реакции. Дел од

Променети перцепции за СЗО

Претходното високо ниво на доверба во институциите било демонстрирано во 1972 година, кога СФРЈ со помош на СЗО успеала преку карантин во загрозените подрачја и масовна ре/вакцинација да се справи со последната епидемија на големи сипаници во Европа.⁴⁵

Наредните две децении, СЗО и медицинската професија уживаа висок углед, зајакнат и преку популарната култура, како домашни филмови (Variola Vera, 1982) и увозни стрипови, како францускиот стрип „Доктор Жистис“⁴⁶ (Docteur Justice) во кој главен лик е лекар на СЗО, кој истовремено е и мајстор на боречки вештини, објавуван во рамките на популарниот „Стрип забавник“ на „Дневник“ од Нови Сад од 1979 до 1988 г.

нив ги злоупотребуваат изнесените факти од проверувачите, чија работа е по дефиниција ограничена на навистина потврдени факти, што и емпириски може лесно да се проверат со методи на објективни новинарски истражувања при што како примарни извори се користат СЗО, медицински и научни институции и официјални информации од државни извори.

Како предизвик во оваа област се јави недостатокот на дефинитивни научни заклучоци за природата на ковид-19, наспроти потребата на голем дел од публиката за едноставна и јасна, еднозначна „вистина“. За таквите луѓе, теориите на заговор со нивниот догматски пристап се покажаа како попривлечни од покомплицираните научни објаснувања (кои меѓу другото подразбираат и претходно усвоено разбирање на научниот метод, како и статистика и веројатност). Во вакви услови, менувањето на ставови на СЗО во зависност од еволуцијата на научниот консензус ја отежна работата на проверувачите на факти.

На пример, на СЗО ѝ требаа месеци за да потврди дека вирусот се пренесува преку воздух или пак ги смени првичните препораки дека само одредени ризични групи е неопходно да носат маски (да спречи недостаток на пазарот во услови на ниска достапност). Затоа, проверувачите на факти не може да се потпираат само на тоа што официјалните власти го тврдат, туку и да го објаснуваат поширокиот контекст и проверуваат други научни студии и стручни мислења – за што е неопходна и поголема јавна активност од медицинските институции и од пошироката академска заедница, која таквите информации ќе ги направи достапни надвор од тесните научни кругови.

Државниот одговор на потребите за информирање поврзани со пандемијата во РСМ се фокусираше на креирање систем во кој официјалните информации ќе се пренесуваат од еден извор – Министерството за здравство, што до некаде позитивно влијаеше на намалување на какофонијата во медиумите. Дневните билтени со официјални информации за бројот на заразени и починати, како и отвореноста да се дискутираат детали на барање на новинари, придонесоа за намалување на степенот на конфузија и паника во јавноста.

Апел за отвореност од ААВМУ

На почетокот на јуни регулаторното тело ААВМУ посочи на еден случај на „забележана практика надлежни здравствени институции да фаворизираат одредени медиуми и тие први да ги добиваат информациите поврзани со корона-вирусот“.⁴⁸ Агенцијата апелира надлежните органи да дистрибуираат целосни информации до сите медиуми истовремено и на сите да им овозможат еднаков пристап до нив. При тоа не беше посочено за кои институции се работи конкретно. Во текот на втората половина на 2020 година не беа забележани жалби од овој тип, ниту од проопозицискиот ниту од независните медиуми.

Во тие услови, повеќето јавни здравствени установи (Институт за јавно здравје, Центар за јавно здравство, државни болници и поликлиники...) како и приватни здравствени установи (болници, ординации...) не истапуваа во јавноста со посебни толкувања за општите состојби, освен при изјави за медиуми во случаи што се однесуваат директно на нив.

Генерално слично ниво на дискреција усвоија и медицинските факултети, како и Лекарската комора, кои стручните расправи за природата на болеста и други теми ги водеа во рамките на своите затворени кругови – само во рамки на фелата или еснафот, а со цел да се избегнат погрешни толкувања и конфузија меѓу лаиците. Според ова сфаќање, лица без медицинско образование, кои само делумно може да ги разберат стручните сознанија, размената на спротивставени стручни мислења може да ја интерпретираат како конфликт кој обесхрабрува примена на мерките, при што нивното расудување би се svelo на селективно одбирање само на дел од фактите што одговараат на претходно усвоени предрасуди.

Од друга страна, кога одредени лекари или лица од научно-образовната сфера истапуваа од овие рамки и изнесуваа научно неутемелени ставови или сопствени интерпретации, на непрецизен начин, кој тие изјави ги правеше подложни на дополнителни погрешни интерпретации, медицинските институции ретко објавуваа деманти или реакции. Ова ја отежни работата на проверувачите на факти и на другите професионални новинари.

Лекарската комора на Македонија повремено ја користеше својата ФБ-страница за објави насочени кон демантирање дезинформации, како во случајот на лажно претставување на пациентка како лекарка⁴⁹ или апелот од 8 јуни во кој укажуваат дека дел од лекарит „сè уште своите лични убедувања ги ставаат пред сознанијата и насоките препорачани од СЗО и државните здравствени авторитети и власти, при што се однесуваат спротивно на официјалните протоколи, медицината базирана на докази и кодексот на медицинската деонтологија. Овие колеги не ги пријавуваат заболениите за тестирање и ги лекуваат во домашни услови, а некои дури сметаат и дека вирусот не постои или се работи за заговори, со што се зголемува ризикот од ширење на инфекцијата“⁵⁰.

Новинарските стории како фоторепортажата „Дванаесет часа со Брза помош: Долга и заморна ноќ со исцрпувачка динамика и неиздржлив притисок“⁵¹ на „Мета.МК“ придонесуваа за разбивање на митовите дека „болеста не постои“.

Во текот на 2020 година, здравствените власти повремено директно реагираа на дезинформации поврзани со лекови. На пример, на почетокот на декември како реакција на индикациите дека „на црно“ преку интернет се продаваат лековите „рем-десивир“ и „фавира“ за лекување на корона-вирусот, министерот за здравство, Венко Филипче, посочи дека тоа се лекови коишто се докажани дека помагаат во некои други болести и ситуации, нагласувајќи дека не можат да се препишат лекови што не помагаат за конкретна дијагноза.⁵²

Медицинските институции ретко јавно ги конфронтираа дезинформациите што ги обвинуваат нивните работници за злоупотреби, почнувајќи од ставовите дека вирусот не е ништо повеќе од форма на грип, а од ковид 19 се умира поради погрешен третман на заболените, дека заразата се шири поради неспособност на Комисијата за заразни болести, која е составена од политички афилирани лекари кои се потчинети на нарачките од власта.

Лекарите ретко излегуваат во јавноста со изјави со кои се спротивставуваат на надрилекарството, како препораките за солена вода, различни намирници за јадење и медицински непоткрепени совети, кои не само што можат да го одложат болничкиот третман на некој што се лекува сам себеси дома, туку и на ниеден начин не придонесуваат да се иницира борба со корона-вирусот во организмот.

Новинарските стории како „Заборавените херои во борбата со ковид-19: портрети на вработените во Итната медицинска помош“⁵⁴ на „Мета.мк“ придонесуваа за јакнење на емпатијата во јавноста.

Важноста на различните форми на новинарско известување

Во текот на годината исто така недостасуваа јавни информации со кои ќе се афирмираше работата на медицинските лица што навистина работеа на борба со ковид-19. Освен релативно ретки случаи на споделување слики на социјалните мрежи и самите лекари вклучени во оваа борба се воздржуваа од постапки што може да се искривоколат како „фалбаџиство“. Тоа доведе до генерално отсуство на свест за ситуацијата и на системско и на лично ниво, при што информации за самопрегорните напори на медицинарите во јавноста излегуваа само спорадично, како во случајот на д-р Трајче Нешковски од Клиниката за пулмологија и алергологија за чија улога и во Дебар и во Скопје јавноста само делумно дозна по неговото загинување во сообраќајка.⁵³

Фокусот на статистички податоци („бројки“) во јавната комуникација на медицинските власти во првата половина на годината кај дел од населението со пониско образование имаше негативен ефект. Кај лицата со ниски математички вештини вестите базирани на статистики се едноставно одбивни, што придонесуваше за утврдување погрешни перцепции дека се работи за бирократска конструкција, особено затоа што манипулација со официјални податоци во изминатите децении беше дел од арсеналот на корумпирани политички центри на моќ.

Увидувајќи ја потребата на граѓаните да им се презентира ситуацијата не само преку бројки дадени на конференции за медиуми или онлајн, туку и преку кредибилно известување од терен, одредени професионални медиуми иницираа креирање документарни фото и видеостории со кои се претставуваа самопрегорните напори на медицинските работници и личните сведоштва на лекари, медицински сестри, болничари, како и ретките случаи на пациенти што беа спремни јавно да ги изнесат своите искуства (наспроти стравот од стигма што е доминантен во одредени средини).

3.3. Улогата на политичките партии

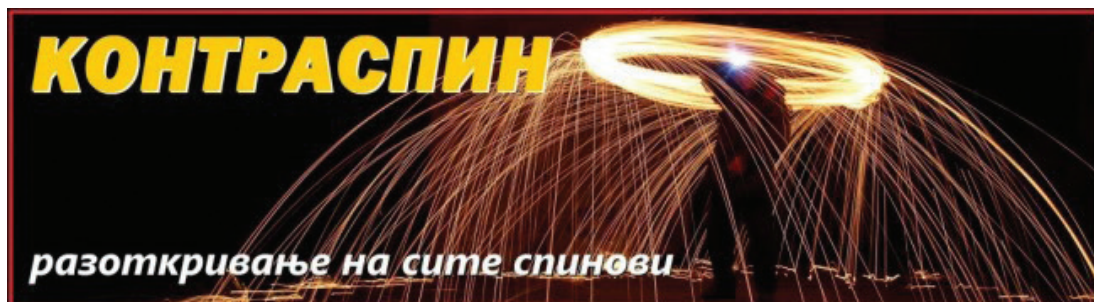
За жал, во текот на 2020 година, политичките партии и нивната машинерија за односи со јавноста не се вклучија целосно во борбата против пандемијата и дезинформациите поврзани со неа, а дел од нив и отворено се обидуваа да ја експлоатираат состојбата за добивање „политички поени“ и/или оцрнување на политичките опоненти. Овие конфликтни тенденции не беа надминати дури ни во предизборниот период (јануари-јули), кога сите парламентарни партии станаа дел од структурите на власта како дел од т.н. „пржинска влада“, со преземање одредени клучни министерства од страна на опозицијата.

Партиите генерално апстинираа од отворена борба против дезинформациите поврзани со ковид-19, а и во поширок контекст. Во ниту еден од многуте случаи кога во јавноста преку аргументи беше покажано дека партија или партиски функционер, намерно или ненамерно, имале улога во ширење дезинформации, немаше објави на партиски соопштенија со кои партијата се дистанцира од таквите постапки, ѝ се извинува на јавноста и со пренесување на проверените факти помага да се демантираат дезинформациите. Оваа генерална констатација се однесува и на случаи во кои партии и политичари беа активни извори на дезинформации, како и на случаи во кои тие биле жртви, односно „наседнале“ на туѓи манипулации.

Настојувањата да се искористат стравовите и фрустрациите на граѓаните поврзани со пандемијата и превентивните мерки во партиски цели, особено обидите за пренасочување на вината кон политичкиот противник преку поткопување доверба во институциите на системот придонесоа и за намалување на ефикасноста на мерките, како и за зголемување на постојната поларизација и проширување на поделбите во општеството во Република Северна Македонија.

Продолжувањето на праксата на обвинувања и вербални напади по секоја цена, односно водење деструктивна, постојана и упорна негативна кампања врз политичкиот противник, дури и по цена на ширење на дезинформации за ковид-19 покажа дека главен приоритет на одредени партии е заработка на политички поени, па макар и по цена на вистината, па макар и по цена на човечки животи и ширење на пандемијата.

Во рамките на таквата пракса спаѓа и мешањето на ставови во врска со ковид-19 со инсистирањето на вербална одмазда по секоја цена, па дури и за замислени неправди од пред пет години или цела деценија во минатото. Политичките партии имаат долго паметење во најлоша насока и сметаат дека имаат право да шират дезинформации за ковид-19, ако тоа им овозможува да го оцрнат политичкиот

Спинови за ковид-19 и изборите

Одржувањето на предвремените парламентарни избори првобитно закажани за 12 април, поради вонредната состојба, беше поместено за 15 јули. Во предизборниот период предмет на манипулации и од страна

на политички партии⁵⁵ и од нивни блиски медиуми беше лицитирање со датумот за изборите⁵⁶ во комбинација со обвинувања дека намерно ќе се жртвувале животи⁵⁷, протоколите и процедурите⁵⁸, како и повластен третман на одредени групи гласачи⁵⁹.

противник за нешто што се случило во минатото во сосема различен контекст, користејќи методи за дефокусирање, спротивни на критичкото мислење.

Повеќето партии имаат воспоставено пракса на помагање и поддршка на прикриени партиски електронски изданија, кои по директива или во функција на привлекување публика со сензационализам шират дезинформации на социјалните мрежи. Ваквата пракса на „сопственост во сенка“, каде што де јуре сопственикот е комерцијален ентитет, но каде што де факто сопственикот е, всушност, политичка партија овозможува да избегне правна и политичка одговорност за постапките и дезинформациите што ги шират овие медиуми.

Неконзистентност кај политички партии од позицијата

Од почетокот на пандемијата досега во неколку случаи претставници на политичките партии на власт (СДСМ, ДУИ) или позицијата со своето однесување го потпомагаа ширењето на дезинформации или забунувања во јавноста. Генерално недоволната транспарентност на пониско ниво/единици на локална самоуправа (ЕЛС) исто така претставува фактор што попречува градење доверба на институциите со новинарите, како и со пошироката јавност.

Неконструктивни постапки опфаќаа пропуштање прилики за лидерство преку сопствен пример за конзистентно спроведување на мерките или испраќање збунувачки пораки кон јавноста дали некоја мерка е одлука, уредба, наредба, протокол и дали може правно да се спроведува, какви што беа учество на граѓаните во исполнување на нивните верски слободи и права, носењето маски на отворено или забраната/препораката за негрупирање во домовите, живеалиштата, викендичките. На пример, додека носењето маски при сите јавни настапи во текот на 2020 г. стана непишано правило за лидерите во поголемиот дел на Европската Унија, тоа не беше систематски вградено во стратегиите за односи со јавноста на политичките партии.

Дел од ваквите постапки се дел од поширок контекст, а недостатокот на широко прифатено образложение или отчет за нив беше основа за ширење дополнителни дезинформации:

- Недоволна и тремо спроведувана политичка волја за казнивост на правните лица што ги злоупотребуваат државните субвенции како мерка за погодените од падемијата.
- Повремено кокетирање со јавноста во однос на верски или општо народни традиции, а кои се опасни во однос на ширењето на вирусот.
- Постојано кокетирање, особено во вториот дел од годината со носење или спроведување на мерки или протоколи наменети за однесување на различни економски оператори или сегменти од приватниот сектор во индустријата и угостителството и туризмот.

Партиско влијание на социјалните мрежи – опозициски армии на тролови

Според искази на нивни функционери, за дел од политичките партии е познато дека имаат формирано **армии на тролови**, кои се под директна контрола на партиското раководство, работејќи во симбиоза со медиуми блиски со партијата⁶⁰. На пример, бивш министер и пратеничка од редовите на ВМРО-ДПМНЕ јавно укажаа на постоење на партиски тим за ширење говор на омраза, медиумски линч и политичка пропаганда на интернет.⁶¹ За низа анонимни профили ангажирани во кампањата #Бојкотирам (против референдумот за влез во ЕУ и НАТО под променето име) во септември 2018 г. подоцна се откри дека се водени од лица поврзани со партијата Левица.

Партиските армии на тролови навидум се состојат од јадро поврзано со центарот за комуникации на дадена партија, односно основен тим од поискусни специјалисти и соработуваат со медиумите блиски со партијата. Основниот тим раководи со мрежи на лажни профили, како и страници и групи на „Фејсбук“ чија поврзаност со партијата не е транспарентна, а се користат за зголемување на видливоста и за создавање илузија на масовност. Во некои случаи, поширокото членство на партијата со разни методи е поттикнувано да им дава поддршка на таквите профили или страници преку споделување, лајкување и коментирање (на пример со наложување да се исполни „норма“ со секојдневно реагирање на содржини од одредени страници или преку добивање директни наредби преку општинските

комитети и/или приватни пораки и групи на сервиси за пораки, т.н. месинџери).

Постојат индикации дека во формирањето или надградувањето на таквите мрежи имале улога и специјалисти кои во 2015 г. пренесувале експертиза од Русија.⁶² Партиските фарми на тролови соработуваат и со **комерцијални фарми на тролови** од странство, кои функционираат како платеници и изнајмуваат услуги на профили раководени од луѓе или автоматски (ботови).⁶³

Во земјата се активни и домашни комерцијални фарми на тролови, кои шират дезинформации со цел заработка преку огласи за читатели од САД и Западна Европа⁶⁴, но нема јавно достапни податоци за тоа во колкава мера членството во овие два типа мрежи се поклопува.

Одредени политички партии отворено ги користеа и своите присуства на социјалните мрежи за да шират дезинформации првобитно објавени од армиите на тролови. На пример, во **кампањата против проверка на факти** со цел креирање перцепции што ќе ја изедначат со цензура, спроведена преку медиумски линч на новинари и активисти, кој опфаќа директни закани, говор на омраза и низа форми на малтретирање и поттикнување насилство. Во оваа кампања, започната во ноември, директно учествуваа и фејсбук-страници на парламентарните партии ВМРО-ДПМНЕ (локален комитет) и Левица, кои пренесуваа клеветнички постови од страници со анонимни администратори.⁶⁷

Подоцна на оваа кампања преку официјални изјави се приклучија и претседателот на ВМРО-ДПМНЕ, како и лица од академската сфера, кои преземаа улога на гласноговорници. На пример, универзитетски професор, кој во време на нивниот режим бил поставен на висока државна позиција (амбасадор). Преку нивни ФБ-профили активно беше вклучено и дел од раководството на Единствена Македонија, партија што ги застапува интересите на Кремљ, а е креирана по моделот на Единствена Русија на Путин.

Кампања против концептот на проверка на факти и новинарите што го применуваат

Во текот на ноември медиуми блиски со десничарските политички партии започнаа кампања со која проверувачите на факти беа прогласени за цензори, преку клевети дека „бришеле“ патриотски содржини од „Фејсбук“ и поттикнување насилство против нив. Иако Советот за етика во медиумите ги оцени овие постапки како непрофесионални⁶⁵, медиумскиот линч продолжи преку изјави на политичари⁶⁶, сурогати и армии на тролови.

3.4.

Иако по правило сите членови на општеството преку етичко однесување може и треба да дадат придонес во борбата против дезинформациите, улогата на приватниот сектор во оваа студија се разгледува од аспект на неговото влијание врз медиумската сфера. Сепак, нема јавно достапни информации дека фирми од PCM во рамките на своите политики за општествена одговорност на претпријатијата, или корпоративна општествена одговорност (corporate social responsibility), или интерни етички кодекси или правила на однесување во форми на здружување (комори, асоцијации) го имаат опфатено и ова прашање.

При тоа, важна е улогата на деловните субјекти што се директни сопственици на медиуми и како такви имаат директно влијание врз уредувачката политика, како и многу поширокиот круг бизниси што обезбедуваат финансиска поддршка за медиуми преку огласување или спонзорства.

Информациите добиени од претставници на повеќе деловни субјекти, како и од експерти од граѓанскиот сектор што се занимаваат со општествена одговор-

ност на претпријатијата, укажуваат дека бизнисите ја насочуваат одговорноста за распоредување на средствата за огласување или на посебни оддели или на агенции за маркетинг, односно агенции за односи со јавноста, при што главен критериум е можноста преку даден медиум да се влијае на определена целна група (одредена локациски, јазично, по возраст и поле на интересирање) или на општата публика.

Во ноември 2019 година беше објавен Регистарот на професионални онлајн-медиуми (promedia.mk), основан од СЕММ и ЗНМ, при што беше најавена и соработка со Стопанската комора на Македонија ќе ја насочи бизнис заедницата да не се рекламира кај медиуми „кои не ги исполнуваат критериумите за членство и редовно ги прекршуваат етичките стандарди“⁶⁸. Во меѓувреме не е објавен извештај за тоа дали ова залагање довело до промени на однесувањето на бизнис-заедницата.

Во текот на годината немаше јавно познати случаи на огласувачи што прекинале договори за соработка со медиуми поради ширење дезинформации.

ИМПРЕСУМ / КОНТАКТ

 Проектот е финансиран од Европската Унија
 Co критично мислење до граѓани со медиумска учесност - КриТинк
 Mendim kritik për qytetarë me shikimeshi mediatike - CriThink
 Critical Thinking for Mediawise Citizens - CriThink

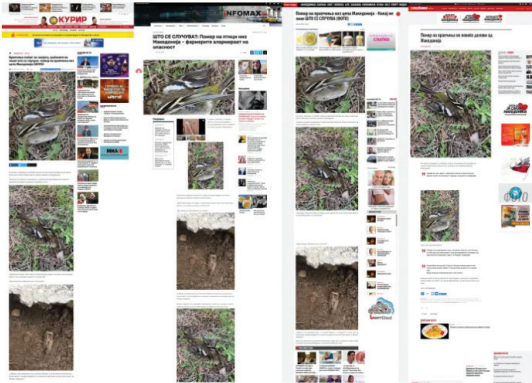
 EY за ТЕБЕ
 METAMORPHOSIS
 INFORMATION

НАСЛОВНА ЗА ПРОЕКТОТ ПРОВЕРКА НА ФАКТИ ЕДУКАТИВНИ НАПИСИ ВЕСТИ Е-БИБЛИОТЕКА ГРАНТОВИ КОНТАКТ 🔍

Едукативни написи

Кој прв почна да шири дезинформации за 5Г?

11/06/2020

Иста лажна вест за помор на врапчиња имаат објавено „Курир“, „Инфонакс“, „Република“ и „Вечер“.

Како преку јавно достапни алатки може да се види кои домашни медиуми постепено влијаеле за креирање на погрешните мислења поврзани со 5Г-технологијата (5G).

пишете ни...

name:

e-mail address:

message:

Send

ПРЕГЛЕД НА ДЕЗИНФОРМАЦИИ И МАНИПУЛАЦИИ ЗА НОВИОТ КОРОНА-ВИРУС КОВИД-19

Анализата на „Критинк“, „Кој прв почна да шири дезинформации за 5Г?“⁶⁹ посочи дека телекомуникациски фирми плаќаат огласи на медиуми што шират теории на заговори или фигуративно речено, „си пукаат во нога“, бидејќи самите си го финансираат рушењето на довербата и во сопствените (идни) услуги.

Во ситуација кога примарен фактор за обезбедување приход за медиум е популарноста, основен критериум станува бројот на читатели или гледачи на кои може да им се сервираат реклами или да им се изврши одредено политичко влијание, а не квалитетот на новинарското известување. Ова и кај сопствениците и кај огласувачите доведува до фаворизирање уредувачки политики, односно медиумски куќи кои може да покажат бројност на публиката, што е најевтино да се постигне преку сензационализам, при што трошоците се намалуваат со пиратерија, односно најчесто неовластено преземање туѓи содржини (т.н. копи-пејст новинарство).

Меѓу онлајн-медиумите, ваквиот тренд резултира во беспопштедна „борба за кликови“ преку хиперпродукција на неквалитетни содржини, со цел преку квантитет да се изврши влијание врз агрегаторите на вести и социјалните мрежи. При тоа, дезинформациите и шпекулациите поврзани со ковид-19 се покажаа како исклучително „кликабилни“, со оглед на потребата на граѓаните да ги дознаат најновите информации кои може да им го спасат животот во услови на смртоносна епидемија.

Од аспект на унапредување на јавниот интерес, ваквата ситуација е неодржлива. Намалувањето на квалитетот на новинарството или неговото исчезнување со претворање на медиумите само во машинерија за економска или политичка пропаганда, без примена на етичките стандарди, води до намалување на демократијата и квалитетот на живот. Практиката на неовластено преземање содржини ги изложува сопствениците на ризик од тужби за нарушување на авторските права.

Дополнително влијание врз медиумскиот бизнис има и ендемската практика на неказливост, бидејќи сопственичките и уредувачки структури на дел од медиумите, кои смислено шират дезинформации, се вмешани во случаи на нарушување на човековите права (говор на омраза, загрозување на безбедноста на новинари или злоупотреба на медиумска моќ за други кривични дела, како рекет) или сомневања за корупција при финансирање од домашни и странски извори.

Само мал број комерцијални медиуми како продукцијата „360 степени“ и порталот „Сакам да кажам“ воопшто реферираат на практиката на проверка на факти како дел од своето работење, со што индиректно придонесуваат за јакнење на јавната свест за важноста на концептот.

Генерално гледано, комерцијалните медиуми најчесто свесно ја игнорираат оваа област на новинарството (без разлика што будно ги следат постапките на проверувачите на факти што дејствуваат јавно) или да се однесуваат кон неа како кон закана, па дури и свесно или несвесно се придружуваат во дезинформационски кампањи против концептот.

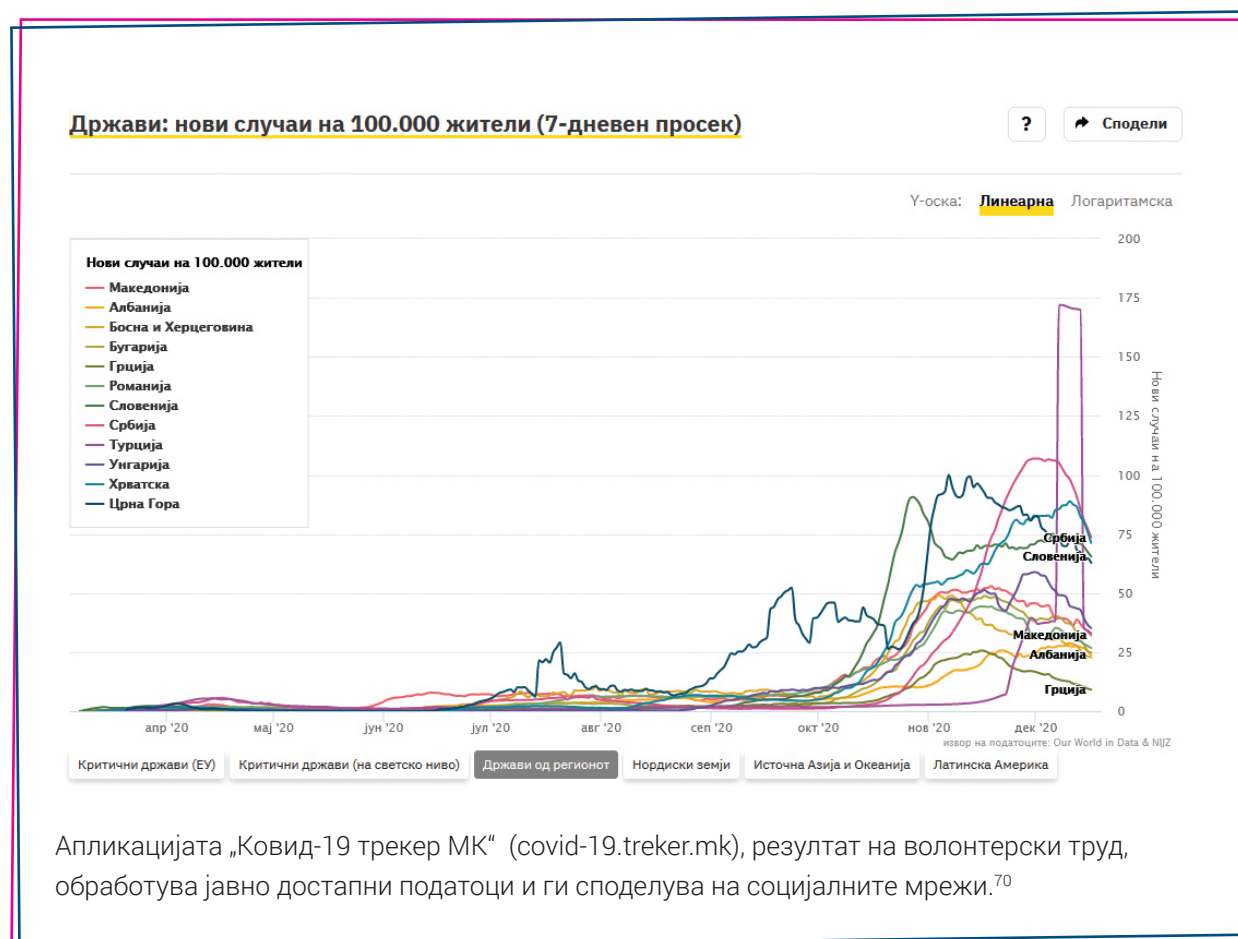
3.5. Улогата на граѓанското општество

Во однос на генералната борба против дезинформациите, граѓанските организации во РСМ имаат клучна улога како покренувачи на иницијативи за промоција на медиумската писменост, критичкото мислење, новинарските стандарди и проверката на факти. Бројот на организации што се постојано активни во оваа сфера е релативно ограничен и ја одразува и состојбата на ниски капацитети и недостаток на ресурси и генерално во земјата, а особено во главниот град, во помалите градови и во руралните средини.

Напорите за јакнење на капацитетот на секторот во оваа сфера главно се спроведуваат преку проекти поддржани од странски донатори во кои поис-

кусните организации раководаат програми за суб-грантирање. Пример е програмата на Делегацијата на Европската Унија за поддршка на проекти од медиумска писменост (IPA Civil Society Facility and Media Programme 2016-2017) преку која во периодот 2018 до 2021 се поддржани три гранта водени од „Метаморфозис“, МИМ и МОФ.

Дел од граѓанските организации се воздржуваат од учество во активности против дезинформациите поради страв од одмазда на центрите на моќ што ги шират. На пример, само неколку, од илјадници ГО, со јавни изјави се спротивставија на кампањата против проверката на факти (ЗНМ, СЕММ, ССНМ, МОСТ, Цивил, Хелсиншки комитет за човекови права).

Граѓански иницијативи за информирање за аспекти на ковид-19

Генерално, фокус на граѓанските иницијативи во врска со пандемијата беше обезбедување точни информации, наспроти детектирање дезинформации и спроведување активности против нив. Примери за информативни проекти се локализацијата на словенечката непрофитна апликација за следење податоци за ширењето на ковид-19 „Следилник“ или „Трекер“ за РСМ, што вклучуваше и волонтерски ангажман за превод на македонски и албански јазик.

Низа ГО специјализирани во одредени области објавија информативни изданија за своите целни групи (на пр. ХЕРА има посебна секција на својот веб-сајт за влијанието на ковид-19 врз сексуалното и репродуктивното здравје⁷¹).

Прегледот на медиумски објави од 2020 г. не посочува примери на реакции на граѓански организации на дезинформации што имаат допирни точки со областа на нивната експертиза.

Граѓански иницијативи за директна борба против дезинформации

За разлика од комерцијалниот сектор, во изминалиот период граѓански организации имаа клучна улога во препознавањето и укажувањето на про-

блемот со дезинформации, како и покренување иницијативи за справување со тој проблем на различни начини. Тоа се одвиваше на два начина – преку ангажмани на медиумите што сесопственост на здруженија на граѓани или, пак, преку посебни проекти поврзани со промоција и спроведување проверка на факти како специјализиран медиумски жанр, медиумска писменост или анализирање на феноменот на дезинформации од разни аспекти. Следната табела дава преглед на проекти и медиуми поврзани со оваа тема.

Граѓанските организации средства за овој тип активности главно обезбедуваат од странски извори, поточно од донатори од земјите на НАТО и ЕУ. Засега нема јавно достапни информации за учеството на домашни донатори, особено оние поврзани со приватниот сектор во земјата, во финансирање активности за борба против дезинформации.

Проектите за борба против дезинформациите често се соочуваат со игнорирање од страна на комерцијалните медиуми, но и од страна на други НВО. Општ впечаток е дека граѓанските организации повеќе трагаат по сопствени проекти коишто ги работеле на темава отколку да придонесат за пошироко распространување на постојните содржини што се создадени против дезинформациите;

Во табелата на следната страница се претставени медиуми кои имаат посебни рубрики или категории со написи наменети за борба против дезинформации, како проверки на факти, вести или други аналитички содржини од оваа област.

Проект/специјализиран медиум	Веб-адреса	Спроведен од	Основан	Јазици
Вистиномер	vistinomer.mk	Метаморфозис	2011	мак, алб, англ
Сервис за проверка на факти од медиумите	proverkanafakti.mk	Метаморфозис	2012	мак, алб, англ
Со критичко мислење до граѓани со медиумска умешност - Критинк	crithink.mk	Метаморфозис, Евротинк	2018	мак, алб
Стоп дезинформации	stopdezinformacii.mk	МИМ, ИКС, ССНМ	2018	мак
Fighting Fake News Narratives	f2n2.mk	МОСТ	2018	мак, алб, англ

Медиум	Веб-адреса	Основан од	Основан	Јазици
Порталб	portalb.mk	Метаморфозис	2012	алб
Радио МОФ	radiomof.mk	МОФ	2013	мак
Новинска агенција Мета.мк	meta.mk	Метаморфозис	2014	мак, англ и др.
ЦИВИЛ МЕДИА	civilmedia.mk	ЦИВИЛ	2015	мак
FrontLine (Прва линија)	frontline.mk	Шорткат	2019	мак

Погенерална улога во борбата против дезинформациите имаат и граѓанските организации што се дел од системот за **саморегулација во рамки на новинарската професија** (види поглавје 2.4), како и организациите што се сметаат за медиумски, односно специјализирани за **промоција на професионалните новинарски стандарди**. Тука спаѓаат организации што се дел и од меѓународни мрежи од нивната специфична област:

- Советот за етика во медиумите на Македонија (semm.mk)
- Здружение на новинарите на Македонија (znm.org.mk)
- Македонски институт за медиуми (www.mim.org.mk)
- Самостоен синдикат на новинари и медиумски работници (ssnm.org.mk)

Во Република Северна Македонија изворите на дезинформации се најчесто инволвирани и во ширење **говор на омраза** и разни форми на дискриминација како средства на политичка пропаганда. Неколку организации се континуирано активни на полето на посочување и спротивставување на говорот на омраза, меѓу другото и преку барање отчет од државните институции задолжени за спроведување на Кривичниот законик во оваа област.

- Хелсиншки комитет за човекови права (hmc.org.mk) одржува и две платформи за рапортирање на случаи на говор на омраза (govornaomraza.mk) и злосторства од омраза (zlostorstvaodomraza.com).

- ЦИВИЛ - Центар за слобода (civil.org.mk), говорот на омраза го мониторира како и дел од редовни активности и особено при мониторинг на избори и слични важни настани.
- „Метаморфозис“, со фокус на говорот на омраза на интернет, преку ресурсниот центар „Стоп за говорот на омраза на интернет“ (nemrazi.mk).

Вмрежување на национално ниво

Во 2017 година по иницијатива на Агенцијата за аудио и аудиовизелни медиумски услуги беше основана **Мрежата за медиумска писменост** (mediumskapismenost.mk). Оваа мрежа функционира на национално ниво првенствено во насока на промоција на медиумската писменост како вредност, промоција на резултатите и зголемување на влијанието на работата на членките во областа во поширока смисла, особено преку организирање заеднички активности од кои најважни досега е годишната манифестација Денови на медиумската писменост, која е синхронизирана со Неделата на медиумската писменост на УНЕСКО.

Мрежата има 62 членки (јавни институции и министерства, граѓански организации, образовни установи и радиодифузери) и е континуирано отворена за нови членови. Во текот на 2020 година оваа мрежа презема активности за градење интерни институционални структури (работни тела, стратегија за односи со јавноста) со кои ќе се овозможи нејзина поголема ефикасност.

Вмрежување на меѓународно ниво

Дел од горенаведените граѓански организации од PCM се членки и во меѓународни мрежи посветени на борба против дезинформациите.

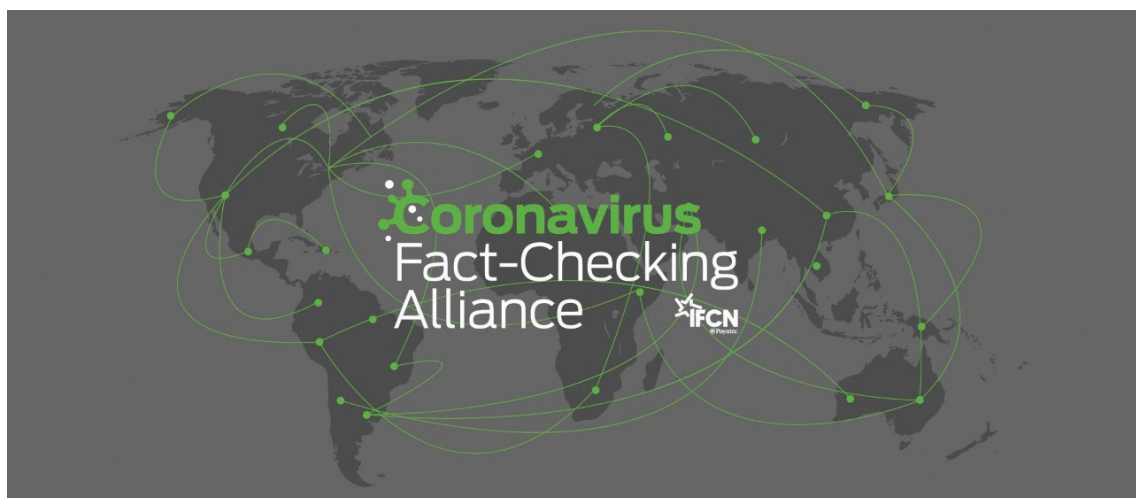
Најзначајна таква мрежа, **Меѓународната мрежа за проверка на факти – ИФЦН** (International Fact-Checking Network – IFCN), е најголема таква асоцијација во светот, основана во септември 2015 г. Во рамки на Мрежата е развиен и Кодекс на принципи⁷², кој опфаќа преземање обврски за обезбедување квалитет и транспарентност на членките, при што мрежата спроведува лицензирање на потписниците на годишно ниво. Фондацијата „Метаморфозис“ учествуваше во основањето на ИФЦН, а сервисот „Вистиномер“ е една од 75. сертифицирани редакции за проверки на факти на светско ниво.

Како одговор на ширењето на дезинформации за ковид-19, членките на ИФЦН на 25 јануари 2020 г. ја формираа **Алијансата на факти за корона-вирусот** (#CoronaVirusFacts Alliance), најголемата заедничка иницијатива во оваа област на глобално ниво, на која во текот на наредната година ѝ се приклучија 99 организации од над 70 земји.⁷³ Основна алатка на Алијансата е базата на податоци⁷⁴, која за една година собра над 10.300 проверки на факти од целиот свет, оригинално направени на 40 јазици, меѓу кои „Вистиномер“ придонесе со околу 180 од Северна Македонија. Податоците во базата се внесуваат на англиски и шпански и се споредливи меѓу себе, што овозможува правење анализи и следење трен-

дови. Алијансата исто така нуди разни форми на поддршка за проекти од членките преку грантови од различни донатори, кои ги администрира ИФЦН.

На ниво на регионот, организации од PCM се активни и во следните мрежи кои имаат допирни точки или тематски фокус на промоција на борба против дезинформациите.

- ACTION SEE - Accountability, Technology and Institutional Openness Network in the South East Europe region (actionsee.org), основана од организациите што први воведоа проекти за проверка на факти во земјите на Западен Балкан, меѓу кои и „Метаморфозис“.
- ADN Balkans – Anti-Disinformation Network for the Balkans (antidisinfo.net) има хетерогено членство, кое опфаќа организации за проверка на факти, медиумски организации и индивидуални медиуми и од земјите кандидатки и од земјите членки на ЕУ на Балканот. Основана е од „Метаморфозис“ заедно со уште 9 организации од Србија, Косово, Албанија, Грција и Бугарија.
- SEE Check (fb.me/SeeCheckNetwork) е мрежа на портали за проверка на факти и борба против дезинформации од земјите на бивша Југославија со исклучок на Косово. Членка на оваа мрежа од PCM е асоцијата МОСТ, со порталот F2N2.mk.

poynter.org/ifcn-covid-19-misinformation/

3.6. Улога на академската заедница

Наспроти огромниот потенцијал на научно-истражувачките установи, како и потребата за нивно вклучување во борбата против дезинформации поврзани со пандемијата, во текот на 2020 година академските институции како Македонската академија на науки и уметности - МАНУ, универзитетите и институтите беа генерално отсутни од јавноста во овој поглед.

Јавните информации за работата на научниците кои се занимаваат со истражувања на оваа тема се оскудни и зависат од личниот ентузијазам на таквите дејци, кои се најчесто и вклучени во меѓународни истражувачки мрежи и проекти. Бројот на научници кои во текот на 2020 година имаат истапено јавни изјави како реакции на одредени конкретни дезинформации за ковид-19 или пак со анализи на трендови е релативно мал, особено во однос на вкупниот број академски дејци и во јавните и во приватните научни и образовни институции.

Повикување на авторитет
(анг. appeal to authority)
е логичка грешка при која мислење на личност претставена како авторитет се претставува како доказ за валидност на одреден став, а се користи во политичката демагогија и комерцијалниот маркетинг.

На пример, во „Водич на мислителот за логички грешки“ е посочено вработување научници што го негираат или минимизираат штетното дејство на тутунот од фирми што продаваат цигари во САД, кои го финансираат и создавањето на својот Американски институт за тутун.⁷⁵

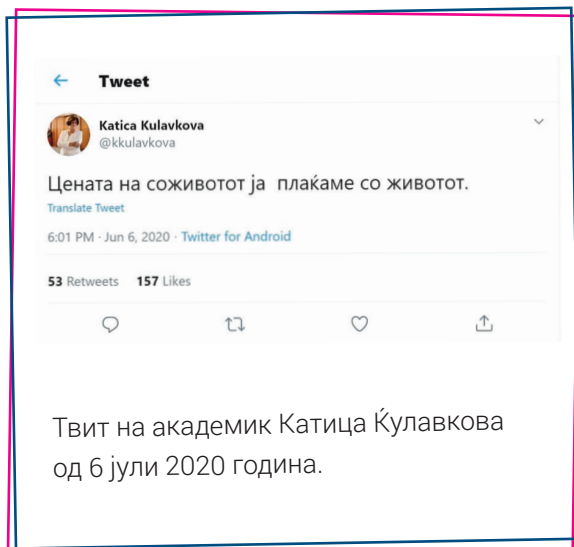
Наспроти тоа, во текот на 2020 година, низа медиуми продолжија со промоција на лица од академската сфера како авторитети што всушност во својство на „експерти“ промовираа политички ставови и/или паушални лични мислења невтемелени на научни истражувања и искажани без елементарна проверка на факти. Главни методи на промоција беа пренесување изјави, особено статуси од социјалните мрежи, и поканување во ток-шоу емисии.

При тоа, таквите медиуми без новинарски филтер пренесуваа изјави и на странски и на домашни „авторитети“, меѓу кои и лица што всушност не се авторитети за конкретната проблематика⁷⁶ или, пак, својот авторитет што го добиле не поради стручност туку по друга основа (на пример, политичари или славни личности). Имаше низа случаи на медиумска промоција на лица со медицинско образование, кои ниту се лиценцирани лекари и немаат директно искуство од работа со пациенти заболени од ковид-19 ниту, пак, се инволвирани во кредибилни научни истражувања поврзани со болеста.

Овие лица, често изнесуваа и многу тврдења спротивни на научно утврдените факти или, пак, во случаи на универзитетски професори, даваа изјави врз основа на она што го чуле од медиумите без да направат анализи според научните стандарди. Начинот на изнесување на овие изјави исто така беше непрецизен или паушален, што доведуваше до збунување на публиката или овозможуваше понатамошни медиумски манипулации. Дел од ваквите изјави исто така содржеа и елементи на дискриминација и говор на омраза, што, наспроти реакции на организации за човекови права, беше генерално игнорирано и од мејнстрим медиумите и од „матичните“ академски институции, од кои таквите лица го црпат авторитетот во јавноста.

Еден пример е скандалот со академик Катица Ќулавова, членката на МАНУ, која со твит се обиде да ја префли вината за ширењето на ковид-19 врз одредени етнички/верски заедници, оспорувајќи го и концептот на соживот во мултиетничко општество.⁷⁷ (Искуството од балканските војни од деведесеттите покажа дека „алтернатива“ на тој концепт е етничко чистење и геноцид.) По реакции од граѓани академикот набрзо го затвори својот профил на „Твитер“. На реагирањето на Хелсиншки комитет⁷⁸ немаше институционален одговор ниту

од обвинителството ниту од засегнатите академски институции, додека националистички ориентирани медиуми и партиски мрежи на тролови ја претставуваа Кулавакова како жртва на политички прогон.

Како и во многу слични случаи, најголем дел од медиумите не пројавија интерес за повикување на одговорност на личности што шират дезинформации од позиции на моќ во академската сфера, а со тоа и контрола на значајни државни ресурси и можност за влијание и врз колеги и врз студенти.

Не постојат јавно достапни информации за ниту една иницијатива на институционално ниво за повикување на одговорност на член во академска институција за јавни настапи во кои преку ширење дезинформации или промоција на дискриминација се прекршени основните етички стандарди на научната заедница, кои опфаќаат посветеност кон откривање на објективната вистина.

3.7. Улогата на државниот систем за формално образование

Процес на реформи на државно ниво

Во контекст на одговор на пандемијата и инфодемијата, во однос на образовниот систем во текот на 2020 г. клучна улога играа Министерството за образование и наука и, до одредена мерка, Бирото за развој на образованието, кое е тело преку кое се спроведуваат процесите на промена на наставните планови и програми, како и градење капацитети и оценување на работата на наставниците во основното и средното образование.

Како мерка против ширењето на ковид-19 Владата ги затвори училиштата на 10 март, по што постепено беа воведени методи за учење на далечина⁷⁹. За да има доволно време за подготовки за учебната 2020-21 година, особено обуки на наставниците за користење на системите за е-учење воведени во меѓувреме, почетокот на наставата беше поместен од 1 септември на 1 октомври.

Освен спроведувањето на решението да се премине од физичка настава на учење на далечина, како превентивна заштитна мерка за учениците и наставниците, нема јавно достапни податоци дека во рамките на државниот образовен систем (основно и средно образование) беа спроведени други промени поврзани со пандемијата. Имено, не е забележана вонредна промена на наставните планови во насока на воведување нови содржини со кои на наставниците и учениците ќе им се објасни состојбата со пандемија или ќе се обучат да се справуваат со дезинформациите поврзани со неа. Податоци за преземање вонредни мерки и образовни активности поврзани со инфодемијата нема ниту за јавните универзитети, кои уживаат автономија во однос на државните институции, ниту, пак, за приватните образовни институции на сите нивоа.

На ниво на носење политики што ќе имаат влијание во иднина, пандемијата на ковид-19 ја соголи потребата за воведување низа реформи за модернизација на образованието, меѓу кои и воведување медиумска писменост, што се одрази позитивно на зголемување на политичката волја⁸⁰ конечно да се заокружи процесот започнат во 2019 година. Зафатеноста со итните активности на вработените во образовниот систем како одговор на пандемијата

беше посочена како фактор поради кој во текот на пролетта не продолжи со работа мултисекторската Работна група од 16 членки со претставници на државните институции, академската сфера, граѓанските организации што работат на медиумска писменост и медиумската заедница како дел од Коалицијата за медиумска писменост иницирана од МИМ.

Спремноста за соочување со медиумските манипулации „треба да стане дел од интуитивното реагирање кај секој иден граѓанин којшто сега го градиме низ образовен систем и создаваме личност која понатаму критички ќе мисли и ќе може да процени што е вистинито, а што не“ – Мила Царовска, министерска за образование и наука на РСМ

Од друга страна, резултатите од процесот беа употребени од државните институции во подготовката на уште посеопфатни реформи на образовниот систем, преку воведување нова Концепција за основното образование. При најавата на процесот на консултации за концепцијата, релевантните државни функционери, почнувајќи од министерката Мила Царовска, истакнуваа дека цел на реформата е интегрирање на критичкото мислење и медиумската писменост во рамките на сите нивоа на образование, почнувајќи од прво одделение.⁸¹

Дополнителните консултации меѓу „Метаморфозис“ и МОН покажаа дека новата концепција ќе овозможи модулarno воведување содржини за медиумска писменост (сфатена во најширок контекст, вклучително и дигитална писменост и создавање отпорност кон дезинформации) како модули во сите предмети, преку промена на наставните планови и креирање наставни содржини во првата половина од 2021 година, со цел нивната примена да почне веќе од наредната учебна година. Голем фактор во остварувањето на оваа промена е обезбедувањето ресурси за обука на наставниците, при што е искажана подготвеност за соработка со граѓанските организации што имаат искуство со неформално образование за медиумска писменост и квантум едукативни содржини приспособени на локалниот контекст.

МОН планира реформите во основно образование да послужат како модел и за другите делови на образовниот систем, во кои исто така се предвидува интегрирање на медиумската писменост во текот на наредните години.

Улогата на училиштата и наставниците

Информации добиени од родители и ученици во основно образование посочуваат дека во текот на пандемијата од страна на училиштата и наставниците не им биле понудени дополнителни информации во врска со пандемијата, со исклучок на сервисните информации поврзани со одржувањето на наставата.

Поспецифично, во рамките на наставата не се забележани обиди од наставниците на децата или родителите да им понудат објаснувања за прашања поврзани со широко распространети дезинформации за ковид-19 од нивната област на стручност. На пример, на часовите по природни науки. Во рамките на предметот биологија за седмо одделение има лекции за микроорганизми и болести кои може да се дополнат со дискусија за корона-вирусот, додека знаењата од лекциите за водата во животната средина, каде што се објаснува водниот циклус и кондензацијата, се основа за дискусија за теориите на заговор за наводно прскање со авиони.

3.8. Улогата на платформите за социјални медиуми

Најпопуларни платформи за социјални медиуми во Република Северна Македонија се „Фејсбук“ и „Твитер“ кај повозрасните генерации, а „Јутјуб“ и „Инстаграм“ кај помладите. Покрај нив, меѓу децата се популарни и „Тик-ток“ и „Твич“. Како одговор на пандемијата, на глобално ниво секоја од овие платформи презема одредени мерки насочени кон информирање на корисниците, а дел од нив вовеле и механизми за директно спротивставување на напливот на дезинформации.

Промоција на кредибилни извори на информации за пандемијата

Дел од овие активности вклучуваа промоција на официјалните извори на информации како СЗО, а со воспоставувањето локални официјални извори од страна на владите на поединечните држави, и тој тип информации беа вклучени во комуникацијата со корисниците, приспособен според местоположбата. На пример, при пребарувањето со клучни зборови поврзани со ковид-19 корисниците беа поттикнувани да ја користат посебната страница наречена „Информациони центар за корона-вирусот ковид-19“, на која се наведени линкови до страниците на државните и меѓународните институции од МЗ до УНИЦЕФ и СЗО.

Дел платформи имаат можност одредени присуства на социјалните медиуми (страници, профили, канали) да означат како официјални, односно потврдено поврзани со одреден ентитет, со што се зајакнува нивниот кредибилитет пред корисниците и се намалува можноста приватни ентитети лажно да се претставуваат како официјални извори, односно да извршат кражба на идентитет. Како одговор на пандемијата социјалните мрежи во соработка со властите овозможиле дополнително означување на официјалните страници/профили од државни институции за кои тоа не беше случај во минатото, како и за специјалните присуства кои беа развиени во меѓувреме.

Пример за ваква соработка е воспоставувањето посебен статус за каналот на Владата на РСМ на „Јутјуб“, примарно средство за пренос на конференции за медиуми водени од министерот за здравство или други релевантни претставници. Според изјава на претставник на Владата на РСМ,⁸² владиниот јутјуб-канал бил цел на координирани напади, кои вклучувале и злоупотреба на системот за пријавување неправилности од страна на корисници, преку лавина на лажни пријави. По пријавувањето на оваа закана „Јутјуб“ обезбедил специјален статус за каналот, кој во рамките на алгоритмот на платформата го прави имун на одредени типови пријави кои ако се доволно многу, може по автоматизам да го блокираат неговото работење, а и наводно овозможува техничка заштита и од други видови злонамерни дејства.

The screenshot shows the Facebook page of the 'Coronavirus (COVID-19) Information Center'. The page has a blue header with the Facebook logo, a search bar, and navigation icons. The main content area includes a 'Follow' button and a section titled 'Latest Updates' dated January 22, 2021. This section displays statistics for the Republic of Macedonia (New Cases: +354, Total Cases: 89,817) and Global New Cases. Below this, there is a link to 'Learn more about coronavirus (COVID-19) at koronavirus.gov.mk'. The 'Recognized Health Organizations' section lists three entities: 'Министерство за здравство / Ministria e Shëndetësisë', 'Коронавирус: МК / Koronavirus MK', and 'UNICEF MK', each with a 'Following' status and a 'Visit Website' button.

За корисници од РСМ, специјалната страница на „Фејсбук“ за информации за пандемијата (facebook.com/coronavirus_info) нуди податоци за состојбата и официјалните институции во нивната земја.

Борба против дезинформации на социјалните медиуми

Според јавно достапните информации, активности за борба против дезинформации на дел од платформите на социјалните мрежи генерално спаѓаат во две области: едната е надградби на нивните постојни механизми за пријавување на кршења на правилата за користење, а втората е воведување нови активности специфично наменети за намалување на влијанието на идентификувани дезинформации.

Секој корисник на социјалните мрежи кога станува член на одредена платформа потпишува валиден правен договор кој опфаќа негова обврска да ги почитува правилата за користење. Принципот дека притискањето на копчето „се согласувам“ (I agree) во апликација има иста правна тежина со потпис на хартиен договор е дел од законите за електронска трговија во РСМ, ЕУ и САД.

Тековната поставеност на социјалните мрежи ги направи највлијателна платформа за дистрибуција на содржини на планетата. Таа инфраструктура е „технолошки неутрална“ од етички аспект, односно досега не е најден начин да се вгради етика во алгоритмите за да може да препознаваат „добри“ и „лоши“ содржини без човечка интервенција. Едновреме, таквата ситуација ги прави алгоритмите и подложни на манипулации од страна на луѓето што не применуваат етички принципи во својата активност на социјалните медиуми.

Во продолжение се изнесени примери на детектирани проблеми поврзани со правилата на користење на социјалните мрежи што имаа влијание врз ширењето дезинформации за ковид-19.

- Дел од медиумите ги промовираат своите содржини не само преку официјална страница (преку која со регистрација остваруваат и деловни односи со „Фејсбук“), туку и преку други, неофицијални страници со репетитивни содржини. Таа неразновидност на содржините кај различните страници може да послужи како индикатор и за

алгоритмите (но и за граѓаните) дека се работи за шема за спамирање и тролоње.

- Во моментот не постои ограничување на бројот на страници што се администрирани од ист администратор. Постојат индикации дека има администратори кои администрираат по десетици страници (многу повеќе од опсег на лични интереси на една индивидуа), што изгледа како машинерија за спамирање. Забележано е дека алгоритмите на „Фејсбук“ го ограничуваат споделувањето линкови по групи - корисници кои се особено активни во споделување линкови по групи добиваат предупредување, па „тајм аут“ или тридневен термин во кој не може да споделуваат. Но ваква мерка не е забележана кај администратори на страници.
- Засега постоењето и работата на т.н. фарми на ФБ-страници не е ограничено. Тоа се веб-сајтови конципирани како неколку страници поврзани со иста интернет-адреса (некои од нив немаат ни свој идентитет, па дури се и во фаза на тестирање), кои само постираат кликејќи написи кои потоа се шират преку ФБ-страници со цел да добијат што е можно повеќе лајкови и таквите страници со акумулирани десетици илјади лајкови потоа да им ги продадат на веб-сајтови на кои тие страници им се потребни за зголемување на видливоста, но без притоа да се вложи соодветниот труд за придобивање на публиката.
- Нема санкции за **трговија со ФБ-страници, која е дел од сивата економија** (ниту од платформите ниту од државните институции). Во Северна Македонија, но и ширум светот постои развиена подземна економија во која се тргува со фејсбук-страници. Во РСМ страница со неколку десетици илјади следачи се продава за 250 евра, но во светот страници чии содржини можат да се комерцијализираат и на кои може да се промовираат разни производи и со тоа да се добиваат пари од огласувачи поврзани со темата што ја покрива таа страница, може да чинат и стотици илјади евра. Овде станува збор за трговија на црно, која е спротивна на политиките на зедницата на „Фејсбук“, но таа не е дозволена ниту од националните власти во одделните земји, а може да е поврзана со даночна евазија и перење пари.

Зависноста од алгоритмите при разрешувањето на проблемите во комуникацијата со своите корисници ги прави социјалните мрежи подложни на манипулации и злоупотреби. Комуникацијата меѓу луѓето е комплексна и таа во голем дел зависи од инстинкт, говор на телото, бојата на гласот и тонот

Како соработува Facebook со проверувачите на факти?

ИДЕНТИФИКУВАЊЕ

Facebook ги идентификува потенцијалните лажни вести со помош на различни сигнали и Проверувачите на факти проактивно и самостојно ги идентификуваат приказните

ПРЕГЛЕД

Проверувачите на факти ја прегледуваат и ја оценуваат точноста на приказните

ДЕЈСТВУВАЊЕ

Facebook презема дејства така што лажните вести ги прикажува пониско во Новости и обезбедува контекст

Принципите на функционирање на Програма за проверка на факти од трети страни на „Фејсбук“

со кој се искажува пораката. Сите овие карактеристики, како и редица други се или невидливи за алгоритмите или алгоритмите тешко се справуваат со нив, во меѓувреме правејќи многу грешки. Историјата на развојот на дигиталните технологии покажува дека вообичаениот пат е работниците/вработените да бидат заменети со дигитални алатки или со машини управувани од компјутер. Но, не и обратно. Тековно се губи драгоцено време и средства, особено од страна на корисниците што се жртви на злоупотреби од други корисници, зашто лошиот алгоритам е поскап од вработено лице, кое далеку подобро ја врши работата.

За анализирање на комплексната меѓучовечка комуникација на социјалните мрежи останува потребата да ангажираат експерти што го познаваат локалниот контекст во дадената заедница. Алгоритмите што овозможуваат автоматизирани функционалности треба да се развиваат во содејство со експертите и корисниците сегмент по сегмент, преку инклузивен пристап. Често решенијата наметнати на глобално ниво носат вградени претпоставки и пристрасности поврзани со културата од која потекнуваат нивните креатори или други носители на одлуки.

Дел од социјалните мрежи ја вградуваат борбата против дезинформации или популарно наречено „лажните вести“ во рамките на својата инфраструктура.

Досега таквите постапки обично вклучувале **означување** на содржини препознаени како особено штетни дезинформации, **но не и нивно отстранување**, како што прават во случаи кога нивните тимови, според интерните критериуми или во консултација со власти на одредени земји или други ентитети, ќе утврдат прекршување и на правилата на користење и на национални закони (кривичен законик, закон за авторски права).

Во јуни 2020 година „Фејсбук“ ја прошири својата Програма за проверка на факти од трети страни (Third Party Fact-Checking Program⁸³) и во регионот Западен Балкан, при што во Северна Македонија започна соработка со Фондацијата „Метаморфозис“ и сервисот „Вистиномер“⁸⁴. Изборот на партнери се прави од редовите на организации што се сертифицирани преку непартиска Меѓународна мрежа за проверка на факти.

Фокусот на оваа програма е идентификација и справување со вирални дезинформации, особено оние поврзани со очигледни измами што не се засновани на факти (“clear hoaxes that have no basis in fact”). Според **методологијата**, приоритет се **тврдења чија неточност може да се докаже**, особено оние што се актуелни или популарни на социјалните мрежи и му се важни на просечниот граѓанин („prioritize provably false claims, especially those that are timely or trending and important to the average person.”).⁸⁵

Партнерите на „Фејсбук“ немаат можност директно да отстрануваат (бришат, блокираат) содржини што ќе ги означат како неточни или манипулативни по друга основа. Искуството од првите 5 месеци работа во РСМ покажува дека дел од авторите на означените содржини потоа самите си ги отстрануваат во обид да се прекине јавната дебата, која се интензивира со додавање информација дека се неточни, со линк кон детално објаснување кое е јавно достапно на веб-сајтот на „Вистиномер“ (vistinomer.mk) во посебна рубрика „Проверка на факти“.

Политика на програмата⁸⁶ исто така јасно укажува кои типови содржини не спаѓаат во нејзин домен: таа не опфаќа анализа на мислења или интерпретации кои не се директно засновани на факти за кои може да се покаже дека се неточни врз основа на објективна новинарска анализа, како и објави и огласи изворно објавени од политичари и партии или нивни официјални присуства на „Фејсбук“.

Кога проверувачот на факти ја рангира веста како лажна, „Фејсбук“ оневозможува нејзина промоција преку платени огласи, а може да реши и да ја прикажува подолу во „Новости“ (News Feed), со што значително се намалува нејзиното понатамошно ширење. Ова спречува да се шири измамата и се намалува бројот на луѓе што ја гледаат веста. Страниците и домените што постојано споделуваат лажни вести, исто така, може да добијат мален досег и ќе се отстрани нивната можност за заработка и рекламирање. Дополнително, кога објавата е одбележана како лажна, „Фејсбук“ ги предупредува луѓето што ја гледаат или се обидуваат да ја споделат објавата дека е одбележана како таква.

Во моментот, социјалните мрежи во своите правила за користење не вклучуваат значителни санкции за ширење дезинформации од страна на **личните профили**. Може да се претпостави дека по означувањето на објави како дезинформации профилот ќе загуби дел од публиката која му поверувала, но нема емпириски докази за тоа дали и колку им се намалува сообраќајот.

За разлика од фејсбук-страниците, за кои фактор што поттикнува почитување на правилата за користење е и тоа дали се монетизирани (заработуваат од објавување содржини на платформата), односно дека мерката на демонетизација не може да се примени врз нив, ширители на дезинформации што користат лични профили немаат никакви други ограничувања и можат дезинформациите да ги шират и преку видеа во живо, на пример, и на таков начин да продолжат да ги шират дезинформациите што претходно ги споделиле во постови. Тие можат да креираат неограничен број на групи и страници.

Во рамките на напорите за продлабочување на соработката меѓу платформите на социјални мрежи и професионалните новинари, меѓу кои и проверувачите на факти, потребно е покренување јавна дебата околу методи на скалеста јачина на санкции, кои би се однесувале на намалување на пристапот до различните опции на социјалната мрежа (ограничување на бројот на видеата во живо, ограничување на правото на администрирање поголем број страници и групи, неможност за правење анкети итн.) за приватните профили што постојано шират дезинформации.

За жал, досега мнозинството мејнстрим и онлајн-медиуми во Северна Македонија не покажаа волја за покренување и учество во вакви дебати, што е евидентно и од игнорирањето на активностите за проверка на факти (на и вон „Фејсбук“) и од игнорирањето и неспротивставувањето на кампањите кои преку дезинформации, говор на омраза и поттикнување насилство против новинари се обидуваат да ја дискредитираат таа дејност⁸⁸. Исклучок претставуваат написи за слични дебати во странство преземени од странски медиуми.

Во периодот од август до декември 2020 година, како дел од програмата „Вистиномер“ провери околу сто и седумдесет објави на „Фејсбук“ од РСМ. 59% од проверките се однесуваат на дезинформации поврзани со пандемијата на ковид-19, претежно со теории на заговори кои се однесуваат на саботирање на мерките наменети за спасување животи, а дел од таквите објави не содржат само дезинформации, туку и на други начини ги прекршуваат правилата на „Фејсбук“, на пример со ширење говор на омраза или поттикнување насилство против медицинските работници⁸⁷.

Корисници од РСМ имаат споделувано содржини кои се означени како дезинформации во други земји. На таквите објави кои се појавуваат на нивни страници или профили исто така ќе стои предупредување дека се дезинформација и линк до написи со објаснение, направени од членки на партнерството за проверка на факти од странство.

3.9. Специфики поврзани со мултикултурниот карактер на Северна Македонија

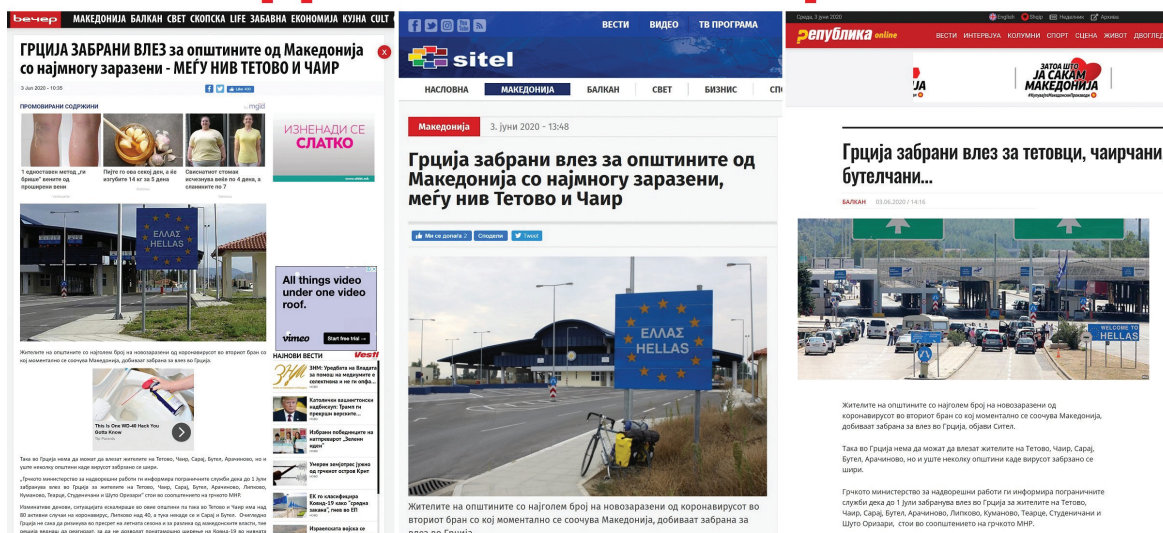
Со оглед на тоа што Република Северна Македонија е мултиетничка, мултикултурна, повеќејазична и мултиконфесионална заедница, често се поставува прашањето дали одредени етнички или верски групи беа специфично таргетирани или специфично реагираа на одредени типови дезинформации поврзани со ковид-19.

Претходните искуства покажуваат дека јазичната поделеност на медиумската сфера на три генерални дела – медиуми со македонски работен јазик, медиуми на албански јазик, како и низа мали медиуми на јазиците на другите заедници (кои имаат многу ограничен досег) е фактор во политичката комуникација, преку случаи на праќање различни пораки од ист извор на различни јазици. Фактор на недоволна информираност на граѓаните се и уредувачките политики на одделни медиуми, кои своето покривање го насочуваат само на одредени региони или целни групи.

Истражувањето на тема „Пандемија и инфодемија“ на проектот „Критик“ од 2020 година покажа одредени разлики во перцепциите на анкетираниите граѓани кои се изјасниле како етнички Македонци или етнички Албанци. Така, на прашањето „дали нашата Влада крие или не крие информации?“ Албанците изразиле пониско ниво на недоверба од Македонците (43% наспроти 49%), што може да се доведе и во корелација со појавата на тоа дали политички партии кои се дефинираат како етнички активно работат на создавање такви перцепции или не.

Искуствата на новинарите кои ја покриваат борбата против дезинформации посочуваат примери на лажни тврдења кои резонираа со одредени општествени групи, порај честите дезинформации за начинот и домашните лекови со кои се „лечи“ короната, замислениот ефект на 5Г „чипирањето“ преку вакцините и нивното „лошо“ влијание, кои се заеднички.

ДЕЗИНФОРМАЦИЈА!

Во јуни повеќе медиуми пренесоа дезинформација дека Грција ќе воведо де факто етничка селекција за влез на граѓани на РМ како дел од мерките против ковид-19, со импликација дека Албанците и Ромите, односно муслиманите, се виновници за ширење на вирусот. Ефектот на вакви операции е поттикнување етнички и верски тензии.⁹⁰

Една од најчестите и најголемите дезинформации во албанските медиуми во Северна Македонија беше тврдењето дека на Албанците им се даваат по 4.000 евра за да кажат дека некој од нивната фамилија умрел од корона-вирусот. Таквата дезинформација се ширеше најпрво преку коментари на „Фејсбук“ со цел да се убедат луѓето дека корона-вирусот не постои, дека се работи за владина кампања преку која ќе расте официјалната бројка на заразени и со тоа, Владата ќе добие европски пари. Овие тврдења од ботови и сомнителни профили беа пренесени и на неколку портали.⁸⁹

Но, погорниот феномен не е ограничен само на етничките Албанци - таквите тврдења се ширеа и преку профили на етнички Македонци, а според разговорите со граѓани од Скопје и од Источна Македонија, беа прифаќани како точни. Притоа, некои луѓе во текот на пролетта, летото па дури и есента 2020 година, дури и во комуникација лице в лице изнесуваа такви тврдења за некои познати и роднини на болен или починат (со кои разговарале исто така лице в лице), кои тврделе дека нивниот близок имал други симптоми, ама во здравствени установи им се нуделе по 500 до 2.000 евра за да потпишат дека пациентот имал ковид-19. Ваквите тврдења произлегуваат од долготрајната изложеност на јавноста во земјава на различни теории на заговор, кои ескалираа со првите поголеми пројави на антиваксерите некаде во 2015 година.

Дезинформацијата дека Грција ги затвара границите само за албанските општини во Македонија кои имаат голем број заразени, првобитно објавена од медиуми на македонски јазик⁹¹, зеде голем замав во албанските медиуми. Со цел да се дезинформира јавноста, дури беше објавена и лажна слика, наводно од Министерството за надворешни работи од Грција која тврди дека има таква забрана, но веста доби демант од МНР на Грција и Македонија.⁹²

Нарушување на неповредливост на домот беше исто така еден од типовите манипулации кои особено резонираа кај албанската публика. Пример за тоа се медиумските објави од јули (три дена пред изборите) дека полицијата најверојатно ќе влезе во приватни домови, поради зголемениот број лица дијагностицирани со ковид-19. Целиот ланец на оваа дезинформација започна од изјавата на заменик-министерот за внатрешни работи Агим Нухиу, која беше извадена од контекст и намерно манипулирана дека наводно тој кажал оти полицијата

ќе влезе во приватни куќи. Но вистината е дека тој повикал да не се организираат свадби или други забави, затоа што ќе интервенира полицијата со апсење, казнување и ставање учесници во колективен карантин. Веста беше пренесена дури и од медиумите во Албанија и Косово.⁹³

Дезинформациите лиферирувани од локални политички и економски центри на моќ се особено ефективни во средини што се соочуваат и со ниско ниво на социо-економски развој, како сиромаштија и необразованост. Во такви средини клучен фактор на ширење и информации и дезинформации се разговорите меѓу пријатели и роднини лице в лице (анг. word of mouth), при што дигиталните медиуми, ако се користат, примарно се сфаќаат како поле за таква комуникација. Улога во ваквите ситуации игра и недостатокот на медиуми на локалниот јазик или зависноста или подложноста на влијание на постојните локални медиуми на влијанието на локалните моќници.

Како пример може да послужи раширеноста на ставот поврзан со смртта на политичарот и бизнис-магнат Амди Бајрам во општината Шуто Оризари кај тамошното мнозинско ромско население. Во октомври Бајрам предизвика скандал со организирање свадба во странство (Турција) со цел да ја заобиколи забраната за организирање такви собири во сопствената земја⁹⁴, која е дел од мерките против пандемијата. Бајрам, кој имал повеќе хронични болести⁹⁵, почина една недела подоцна, при што од клиниката „Жан Митрев“ беше објавено дека бил позитивен на ковид-19⁹⁶. Семејството демантира поврзаност со болеста⁹⁷ и организира контроверзен масовен погреб кој не бил по протокол за починати од ковид-19⁹⁸. Интервју со жители на општината извршено еден месец подоцна покажа дека опстојува перцепцијата промовирана од семејството, а која е во корелација и со претходно раширени ставови за негирање на пандемијата, при што една испитаничка изјави дека „Жан Митрев рекол дека Амди нема корона“.

Искуствата на тимот на „Метаморфозис“ од последната деценија покажуваат дека и во сферата на дневно новинарско известување и во сферата на проверка на факти, граѓаните ценат кога точните и навремени информации им се презентираат на нивниот мајчин јазик или со приспособување на локалниот контекст (на пример, земање предвид на регионален идентитет).

3.10. Прекугранични дезинформации

Дел од дезинформациите поврзани со пандемијата може да се класифицираат како прекугранични дезинформации (cross border disinformation), односно приказни што се појавуваат во една земја, се преземаат во друга и таму мутираат, односно се приспособуваат на локалниот контекст или конспиративни потреби, за потоа да продолжат да се шират низ регионот. Често ваквите дезинформации, кога ќе се вратат во земјата од која потекнале, имаат дополнителна кредибилност затоа што се од странство или од земја за која жителите имаат високо мислење.

Балканот е особено погоден за ширење такви дезинформации поради комбинирањето на зеднички точки (познавање на јазиците на дел од државите и културни врски од минатото) со точки на одвојување (јазични бариери и културна или медиумска изолација од историски, политички и др. причини). Обата типа фактори се погодни за ширење дезинформации - лесно е погрешно да се протолкува или спинува вест оригинално објавена на јазик што не се зборува од мнозинство од дадена публика, а уште полесно е да се прими дезинформација на познат или компатибилен јазик.

Така на пример, медиумите од Србија имаат високо влијание во Црна Гора, Босна и Северна Македонија, а медиумите од Албанија се ценети кај етничкото албанско население од Косово и Северна Македонија. Во обата случаја локалните медиуми преземаат содржини преку т.н. „копи-пејст новинарство“ при што на сензационалистички начин се рециклираат и неточни наводи, без да се направи макар основна проверка.

Една од главните карактеристики на прекуграничните дезинформации е отсуството на објаснување на контекстот, што е особено погодно за претставување на нерелевантни, па и злонамерни лица или организации од други земји како релевантни и сигурни извори.

Примери за прекугранични дезинформации

Еден пример за прекугранични дезинформација се научно невтемелените или паушалните тврдења дадени при крајот на март од македонски професор по медицина во интервју за медиум кој е дел од локална пропагандна мрежа, а финансиран преку Унгарија. Делови од ова интервју беа преземени од српска десничарска организација и дополнително манипулативно уредени, па како кратки клипови со титулан превод на српски се ширеа низ цела бивша Југославија.⁹⁹

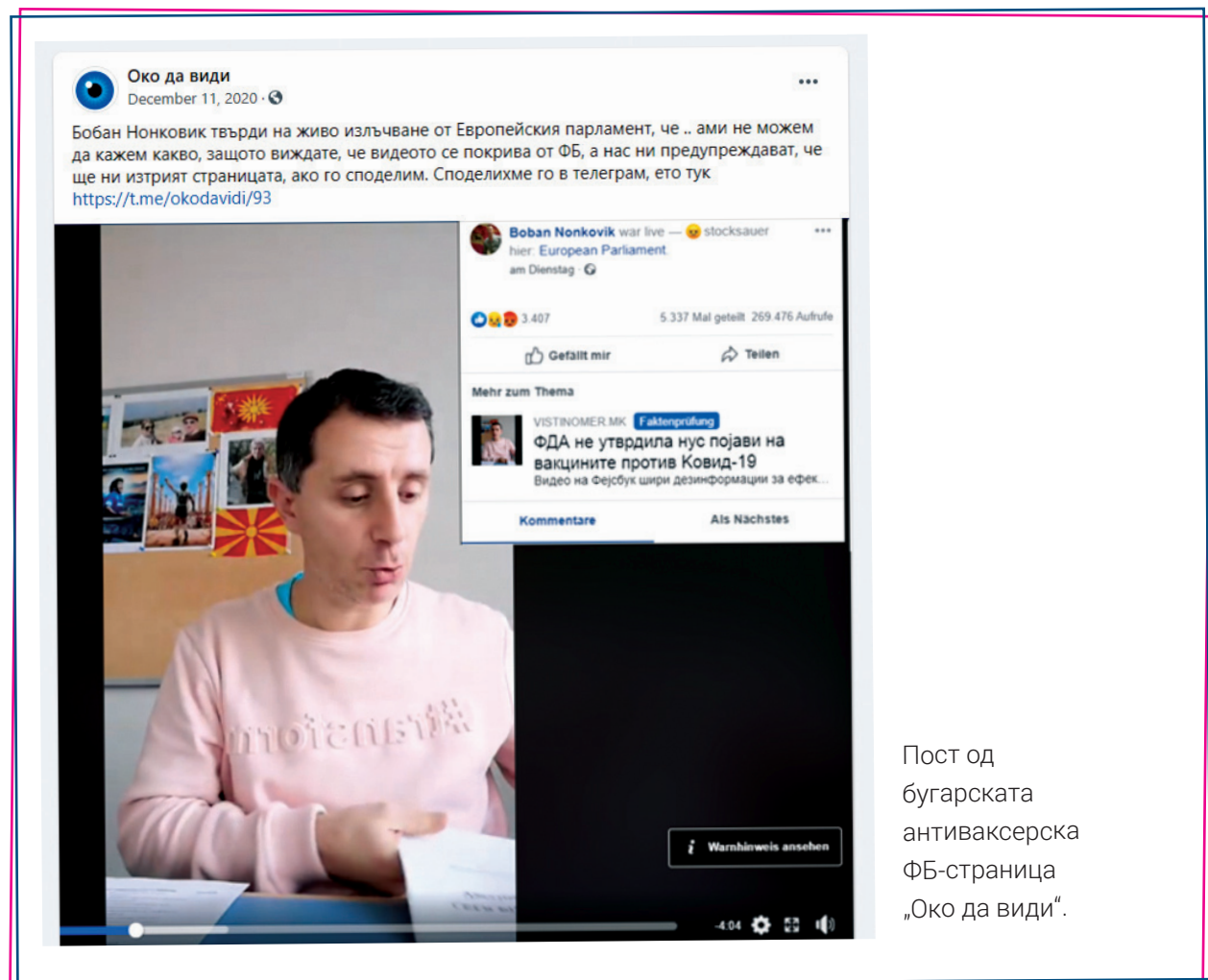

Проверка на факти од клип од МК кој ширеше дезинформации на регионално ниво „istinomer.rs“.

По објавата на проверка на факти направена во соработка меѓу српскиот медиум за проверка на факти „Истиномер“ и тимот на „Метаморфозис“, ширењето на тие дезинформации беше намалено во Србија. Таквите видеа беа популарни и во Северна Македонија, пренесувани како „доказ“ за стручноста и важноста на тоа лице, кое низ процес на своја континуирана промоција¹⁰⁰ се здоби со дополнителна популарност до ниво да биде поканет да заземе позиција на висок партиски функционер – член на Извршен комитет на партијата ВМРО-ДПМНЕ.¹⁰¹

Во друг случај од декември, проверка на факти направена како дел од програмата за соработка на „Фејсбук“ спречи ширење на прекугранична дезинформација меѓу Северна Македонија и Бугарија.

Имено, означувањето на вирално видео за недоказани смртни последици од вакцините за ковид-19 од македонски пропагандист како неточно¹⁰² беше доволно раководството на бугарска антиваксерска страница со 83 илјади следбеници да реши да не го пренесе¹⁰³, поради страв дека тоа ќе влијае на нејзиниот рејтинг на „Фејсбук“.

Пост од бугарската антиваксерска ФБ-страница „Око да види“.

3.11. Улогата на донаторските организации и меѓународната заедница

Заслугата на меѓународната заедница и интернационалните институции што функционираат како донатори на граѓанското општество и независните медиуми во Северна Македонија не може да се занемари ниту во историски контекст, ниту во текот на 2020 година. Во услови на достапност на домашни извори на финансирање (и државни и приватни), токму донаторската поддршка овозможи прекин на спиралата на молчење, која беше последица на доминацијата на пропагандата во земјата во периодот на заробена држава (2006-2017).

Така на пример, НЕД или Националниот фонд за демократија од САД (National Endowment for Democracy) уште во 2011 г. го поддржа основањето на „Вистиномер“ како алатка за проверка на факти во политичката сфера, чија работа во наредните години делумно ја поддржаа и БТД (Balkan Trust for Democracy). УСАИД наредната година го овозможи создавањето на Сервисот за проверка на факти во медиумите како проект на „Метаморфозис“ (2012-2017).

Европската Унија во 2017 г. го поддржа основањето на националната Мрежа за медиумска писменост, а од наредната година поддржа спроведување на три повеќегодишни проекти од таа област, спроведувани од „Метаморфозис“, МИМ и МОФ.

Амбасадите на земјите членки на НАТО имаат поддржано низа иницијативи со помал обем поврзани со борба против дезинформациите или развој на медиумски плурализам, меѓу кои Амбасадата на САД со проектот Ф2Н2 на асоцијацијата МОСТ.

Приватните донаторски организации, како Фондацијата „Отворено општество – Македонија“, дел од

мрежата Фондации за отворено општество (Open Society Foundations) и Фондот „Сигрид Раусинг“ (Sigrid Rousing Trust), исто така имаат поддржано активности во оваа сфера.

Во време на ковид-19 и инфодемијата, потребно е критичко преосмислување на традиционалните алатки за борба против дезинформациите. Во оправдувањето на програмите преовладуваат аргументи што се земаат здраво за готово, а не се базирани врз пошироки анализи и истражувања, особено не на такви што ги земаат предвид структурните фактори кои едно општество го прават помалку или повеќе отпорно на нив. Дебатата за растот на лажните вести тече на различни шини со дебатата за кризата на либералната демократија, растот на десниот популизам и доминантноста на популистичкиот дух на времето, генерално. Дебатата за растот на алтернативните наративи се случува одвоено од дебатата за растечките нееднаквости (особено во развиениот свет), корупцијата на елитите како закана за безбедноста итн.

При дизајнирањето на локалните политики потребно е да се има предвид локалниот контекст наместо да се форсираат пристапите што го објаснуваат растот на дезинформации како последица на индивидуалните недостатоци на поединците (како писменост, образование, информираност итн.) и се ограничуваат на паушални заклучоци поврзани со општи места како нискиот квалитет на образование на возрасните граѓани, што наспроти концептот на ЕУ за доживотно учење често имплицитно се смета за непроменлива состојба. Затоа е потребно проширување на дебатата преку инвестирање во темелни социолошки истражувања.

4

ПРЕПОРАКИ

Генерални препораки

- за сите чинители

- Неопходен е системски пристап за градење култура на критичко мислење и општествен дијалог на сите нивоа, почнувајќи од образовниот систем, односот на институциите и засегнатите страни од сите сектори, како и на семејно и индивидуално ниво.
- Земајќи ја предвид високата поларизација во општеството по повеќе линии, при подготовка на интервенции против дезинформациите е важно да се носат одлуки засновани на податоци за тоа дали во дадена ситуација е ефективно да се примени конфронтативен пристап (преку кој може да се зајакне поларизираноста) или да се настојува преку широк и инклузивен општествен дијалог да им се даде шанса на сите страни да преиспитаат дел од своите вредности, перцепции и размисли.
- Подложноста на теориите на заговори и на другите алтернативни наративи е последица на структурни фактори, кои треба да се адресираат со конкретни програми, наместо со патологизација или практики на политизација, отфрлање или игнорирање.
- Информациите за ковид-19, особено оние што потекнуваат од државните и медицинските институции, треба да бидат приспособени за едукација на широка публика, во форма на објаснувања разбирливи за пошироката јавност,

особено за граѓаните што се лаици за медицина или имаат пониско ниво на генерално образование. Во низа случаи примената на стручен медицински и друг жаргон или нивото на сложеност на објаснувањата, делува одбивно за граѓаните што немаат високо ниво на образование, кои поради тоа се свртуваат кон теории на заговори, кои се издвжвани и приспособени кон нив како целна публика. Текстуалните објаснувања треба да бидат разбирливи и едукативни, а по можност поддржани со графички или мултимедијални содржини, кои ќе ги илустрираат и ќе овозможат полесно разбирање од сите.

Препораки за

државните институции

- Институциите, во партнерство со медиумите и граѓанските организации, потребно е да креираат политики и механизми за развивање на медиумската писменост и зголемување на отпорноста кон дезинформации.
- При тоа, треба да ги надградат и етичките кодекси кои се однесуваат на нивните вработени со цел инкорпорирање на борбата против дезинформации како основна вредност и понатамошен развој на соодветни работни процедури.
- Сите институции, а особено оние од областа на здравството, да ги поддржат медиумите, сервисите, организациите што директно работат на откривање на дезинформациите поврзани со ковид-19 преку промоција на изработените содр-

жини на нивните профили на социјалните мрежи и веб-страниците.

- Државните институции од законодавната и извршната власт треба да преземат проактивна улога во зајакнувањето на финансиските капацитети на медиумите, како и во креирањето поволна средина за финансиски инвестиции во медиумската индустрија.
- Особено е важно да се инвестира во јакнење на свеста за улогата на медиумите како двигатели на демократијата во општеството, а подобрувањето на состојбата со медиумите треба да се третира како стратешка цел.
- Министерството за образование и наука, во соработка со Министерството за здравство, да основа посебен фонд за овозможување соработка со академската заедница, универзитетите и научните институти во насока на имплементација и на научни истражувања за присуството на дезинформации поврзани со ковид-19.
- Владата на РСМ треба што поскоро целосно да го спроведе „Акцискиот план за одлучна акција против ширењето дезинформации“, чија предлог-верзија ѝ беше претставена на јавноста на 24 јули 2019 година и чија имплементација е закончена и тоа особено кога станува збор за вториот дел од акцискиот план со наслов „Проактивни мерки“. Крајно време е Владата да се зафати со имплементација на сопствениот акциски план и тоа:
 - Да ја активира акциската група составена од функционери на највисоко ниво
 - Да се спроведат предвидените едукативни кампањи - и таа наменета за јавноста, но и внатрешната наменета за вработените и функционерите во јавната администрација
 - Да се отвори дискусијата со медиумите и невладините организации за начинот на поддршка за продукција на медиумски содржини на тема борба против дезинформации.
 - Државните институции треба да покренат процес за креирање државна стратегија за борба против дезинформации, која ќе ги земе предвид и искуствата од примената на Акцискиот план, како и потребите за негова надградба во услови на пандемија.
- Неопходно е да се одржува конзистентноста во пораките и информациите, споделувани од националните власти и медицински институции не само за локалните случувања, туку и во вр-

ска со активностите на регионално и на светско ниво, особено со приближување на информациите што доаѓаат директно од СЗО до локалната јавност (луѓето што не зборуваат англиски и не може да ги конзумираат директно), како и реакции на дезинформациите поврзани со случувања во соседните земји (по можност во координација со тамошните релевантни институции)

Препорака за здравствените институции и медицинските работници

- Надлежните институции од сферата на здравството, како Министерството за здравство, Институтот за јавно здравје, Центарот за јавно здравје и јавните здравствени установи да воспостават формална соработка (преку договор, меморандум или сл.) со граѓанските организации, медиумите и сервисите за проверка на факти, кои директно работат на откривање на дезинформациите поврзани со ковид-19 во поглед на обезбедување навремени, детални информации и одговори на прашања поврзани со обработка на теми поврзани со разоткривање дезинформации;
- Здравствените институции (и јавните и приватните) треба редовно да следат што се објавува во јавноста поврзано со пандемијата на ковид-19. Ова се однесува и на информациите и на дезинформациите, но и на она што не е објавено, а би требало да се објави затоа што помага во спречувањето на ширењето на пандемијата.
- Здравствените институции, професионалните здруженија и комори треба редовно да објавуваат стручни мислења поврзани со ширењето на дезинформациите, особено во врска со вакцинирањето и терапијата за лечењето на корона-вирусот, со цел да објавуваат соопштенија и појаснувања кои се од исклучителна важност како извори на аргументација при проверката на факти.
- Исто така е важно да се зголеми јавното делување на структурите за професионална саморегулација во медицината, меѓу кои Лекарската комора и телата задолжени за етика во рамките на медицинските научно-образовни институции, особено во случаи на непрофесионално однесување и паушални изјави од лица што преку медиумите и социјалните мрежи се промовираат како медицински стручњаци.
- Лекарите што директно работат со пациенти, треба да бидат информирани за клучните дезин-

формации што влијаат на нивната работа за да им биде овозможено да дават препораки и совети, како и да превенираат граѓаните да земаат лекови на своја рака.

- Со цел медицинските установи да можат квалификувано да го следат протокот на вести и информации на оваа тема треба да имаат барем обучени лица (во зависност од бројот на смени) за работа со пребарувачи, социјални мрежи и RSS апликации.
- Центрите за јавно здравство и болниците треба да обраќаат особено внимание на вестите и информациите од своите локални средини и да реагираат на дезинформациите или, пак, на недостигот на корисни информации на локално ниво или во области/средини/региони од каде што доаѓаат нивните пациенти.
- Медицинските установи треба да развијат процедури и да подготват кадри за комуникација со јавноста, сами или со помош на Министерството за здравство. Во секој случај, најважно е да бидат запознати со „пулсот на јавноста“ во однос на пандемијата во своите заедници и да имаат задолжено и обучено лице, кое може да одговори на прашањата на новинарите и да ги разоткрие дезинформациите кога ќе се појават на локално ниво.
- Како и сите други институции, особено болниците треба да имаат развиен план и процедури за справување со ризиците во случај да бидат предмет на дезинформациски или хакерски напади. Во најмала рака, здравствените установи мора да имаат развиено шема на можни напади и решенија во случај на дезинформациски напад, политичко или поларизирачко рекламирање и други форми на засилување на негативни sentimentи против болницата, хакерски напади врз инфраструктурата со цел блокирање на работата и/или објавување на податоците добиени преку хакирање на информатичката опрема во болницата (hack and leak operations).

Препораки за државните и јавните функционери и државните службеници

- Слично на политичките партии, на државните и јавните функционери, како и на другите вработени во државните институции и тела како службеници или по други основи, треба да им се понуди можност доброволно да потпишат Декларација против лажните вести во врска со ковид-19, со која ќе се обврзат дека нема да

шират или да поттикнуваат ширење на вакви дезинформации поврзани со ковид-19.

- При јавните настапи, функционерите да се ограничат на она што е сфера на нивна стручност, а за објаснувања на прашања поврзани со пандемијата да им го отстапат подиумот на релевантни експерти од сферата на медицината или другите научни гранки, соодветно.

Препораки за политичките партии

- Слично на потпишувањето на Декларацијата за фер, слободни и демократски избори пред секој изборен циклус, политичките партии треба да потпишат јавно декларација против лажните вести, во која тие како политички партии и нејзини високи претставници ќе се обврзат дека нема да шират или да поттикнуваат ширење дезинформации поврзани со ковид-19 во наредниот период. Иако не би била обврзувачки документ за нив, нејзиното непочитување би можело да им послужи на медиумите како тема за напис при секоја следна реакција за ширење дезинформации од партиите.
- Во функција на едукација на нивните поддржувачи, партиите треба постојано и репетитивно да искажуваат и повторуваат безусловна поддршка на мерките што ги предлага СЗО за спречување на ширењето на пандемијата, како и да преземаат конкретни чекори за неширење дезинформации за ковид-19 поврзани со медицинската сфера.
- Политичките партии треба да престанат да ја користат светската здравствена криза за меѓусебна пресметка и по прашања поврзани со пандемијата да не ги блокираат процесите. Примерот на наоѓање ист јазик и согласност околу гласањето на законот за финансирање на партиите покажува дека партиите се способни да ја прекинат постојаната негативна кампања насочена кон оцрнување на нивните политички противници. Пристап заснован на заедништво е единствен начин општеството да се справи со пандемијата со што помалку жртви.
- Политичките партии треба да престанат да бидат поддржувачи, па дури и финансиери на портали, присуства на социјалните мрежи и поттикнувачи во ширењето дезинформации за ковид-19, пред сè, преку објавување соопштенија што не се поддржани од факти и се спротивни на упатствата од релевантните меѓународни и домашни институции.

- Партиите треба да ја прекинат практиката на толерирање, па дури и охрабрување на своите функционери да излегуваат со дезинформации за ковид-19. Во такви случаи партиите треба да издаваат соопштинија со кои се оградуваат од штетното однесување на нивните членови и да ги посочуваат фактите засновани на наука, особено во однос на медицинските состојби и мерки за заштита.
- Партиите што тоа го правеа во изминатиот период треба да ја прекинат практиката на толерирање, па дури и охрабрување на порталите и присуствата на социјалните мрежи врз кои имаат влијание да објавуваат дезинформации за ковид-19 како „мамки за кликови“, а кои се прават со цел да се зголеми опсегот на таквите алатки со цел да се зголеми партиското влијание во јавноста.
- Партиите што тоа го правеа во изминатиот период треба да ги прекинат сите контакти со фарми на тролови од земјата и странство. Искуството од кампањата против референдумот од 2018 г. покажа дека најмување вакви фарми за манипулација на перцепцијата за важни и актуелни прашања од внатрешната и надворешната политика на земјата има многу подалекусежни последици за компромитирање на државата.¹⁰⁴
- Прекинување со праксата на координирано, постојано и секојдневно споделување на социјалните мрежи содржини што содржат дезинформации за ковид-19, па дури и клевети и навреди поврзани со епидемијата од страна на локалните гранки на партиите по или без наредба на централните раководства, *се со цел да се заработат политички поени во јавноста за сметка на вистината.

Препорака за приватните компании, маркетинг-агенциите и другите огласувачи што овозможуваат работа на медиумските куќи

- Огласувачите треба да ги надградат своите етички кодекси и политики за корпоративна општествена одговорност со критериуми што ќе овозможат редовна проверка (мониториинг) дали со нивни средства се спонзорираат медиуми што шират дезинформации.

Препораки за раководството на медиумите - сопствениците и уредниците

- Сопствениците и раководителите на медиумите треба да ја зголемат соработката со сервисите за проверка на факти и другите тела што се борат против дезинформациите. Една форма на таква соработка е преку преземање написи со проверки на факти. Позитивен пример во оваа насока даваат медиуми што имаат формирано посебна рубрика за проверка на факти во која објавуваат и сопствени проверки или преземаат содржини од сервисите за проверка на факти во земјава или регионот по избор на сопствените уредници.
- Медиумите треба да престанат со објавување содржини што придонесуваат кон ширење на не-сигурност и одбивност кај јавноста во однос на вакцините за ковид-19. Пример за таква постапка е воздржување од негирање и спротивставување на мерките за спречување ширење на епидемијата што ги препорачува СЗО и кои се донесени од страна на Владата, откако тие ќе бидат донесени и усвоени.
- Во однос на вакцинирањето, медиумите треба да го промовираат научниот пристап пред своите публики, односно кај соодветните популационски групи за кои се наменети, при што граѓаните треба да се упатуваат вакцинирањето да се врши во консултација со лекар. Не треба да избираат фаворити меѓу вакцините на разните производители, ако тие се одобрени за употреба на територијата на земјава од надлежните органи како Бирото за лекови, ниту преку нестручно лицитирање да овозможуваат скриено рекламирање на какви било здравствени производи од комерцијални дистрибутери.

Препораки за индивидуалните медиумски работници, односно новинарите

- Медиумските работници, како и медиумите во целост, треба да се залагаат за зголемено почитување на професионалните и етичките стандарди во новинарството, како и за зголемена примена на алатките за саморегулација.
- Медиумите треба активно да учествуваат во борбата против сите видови дезинформации и во промоцијата на медиумската писменост преку зголемување на квалитетот и разновидноста на медиумските програми од информативно-едукативен карактер.

- Во случај да немаат сопствени содржини, да се заложат за пренесување на изработени содржини од сите други сервиси за проверка на факти или медиуми кои редовно дебанкираат дезинформации во рамките на своето работење

Препораки за професионалните медиумски организации и сродните тела

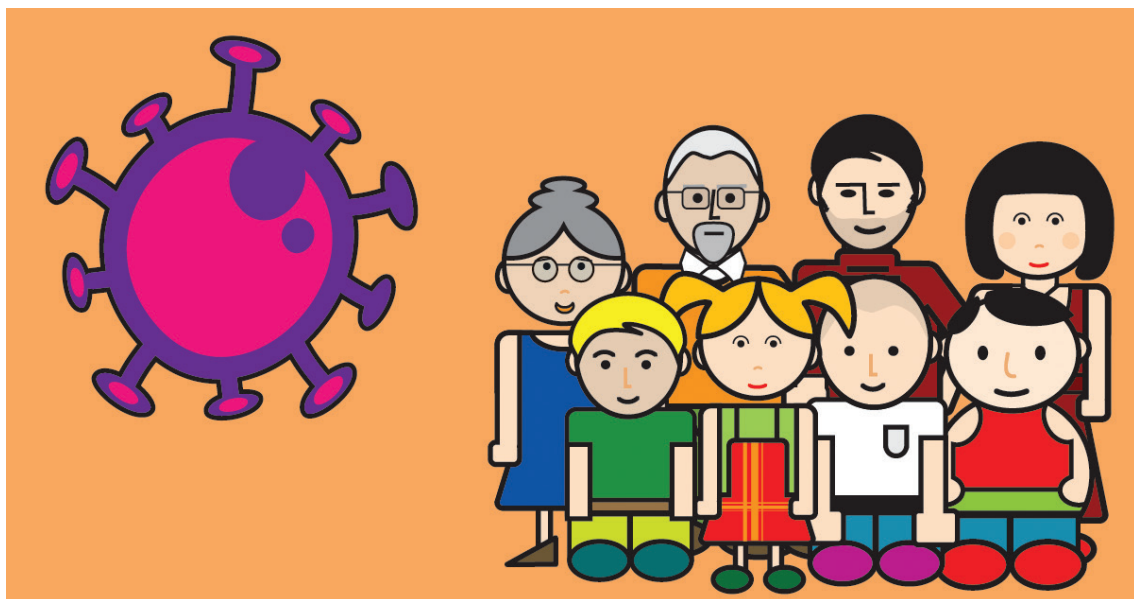
- Потребно е да се зголеми соработката меѓу професионалните медиумски организации, како и другите институции што се релевантни за медиумскиот сектор.
- Исклучително е важно повеќе да се промовираат механизмите на саморегулација како средство преку кое граѓаните имаат прилика да укажат на злоупотреби од страна на неетички медиуми.
- При тоа, важно е јавните активности за проверка на факти да се афирмираат како форма на саморегулација во рамките на медиумската заедница, а и како средство за поттикнување јавна дебата за квалитетот на медиумските содржини и вид неформална едукација со која професионалните стандарди на практичен начин се приближуваат до пошироката публика.

Препораки за граѓанските организации

- Граѓанските организации треба да продолжат да креираат и акумулираат знаења поврзани со проблемот на дезинформациите, градејќи архиви на содржини во кои ќе се собираат сознанија и објаснувања за разоткриените манипулации и дезинформации, кои ќе бидат објавени под лиценци што дозволуваат користење од други тела. Пример за ваков ресурс е веб-сајтот на „Критинк“ (crithink.mk), кој содржи и архива на аналитички и едукативни написи и е-библиотека со мултимедијални содржини, дигитални изданија и материјали за обуки. На тој начин секоја од граѓанските организации ќе може да ги преземе содржините и да ја распространи на своите веб-страници или социјалните мрежи, да иницира и води проекти за обуки на своите цели групи, како и да придонесе со свои содржини на ист начин.
- Што повеќе организации да се заложат да почнат со сопствени проекти со кои ќе работат на јавната свест за дезинформации или да се приклучат на проекти на делот од невладиниот

сектор што веќе работи на дебанкирање на дезинформациите. При тоа да работат на диверзификација на целните групи од своите заедници за кои ќе утврдат дека се најподложни на негативното влијание на дезинформациите. Да се обмислат различни пристапи кон објаснувањето на штетноста од дезинформациите кај различните возрасни групи, со особен акцент на младите;

- Граѓанските организации треба да се креираат содржини и промотивни кампањи со кои на јавноста ќе ѝ се претстават позитивните наративи, базирани на факти, во кои ќе се претстават мерките за спречување на ширењето на епидемијата и продобивките од вакцинирањето, со цел да се намали двоумењето околу вакцинирањето (vaccine hesitancy), но и спротивставувањето на користењето на вакцините против ковид-19.
- Повеќе локални и грасрутс граѓански организации треба да се вклучат во напорите за зголемување на медиумската писменост и критичкото мислење во своите заедници и тоа на сите нивоа: преку курикулуми што ќе ги креираат самостојно или во соработка со академската заедница, посебно развиени за борба против дезинформациите за ковид-19, повикувајќи се на актуелната пракса на проверувачите на факти во земјата.
- Граѓанските организации што работат на полето на медиумската писменост и проверката на факти ќе го зголемат своето влијание и можности за соработка со приклучување кон националната Мрежа за медиумска писменост и регионалните или меѓународните мрежи наменети за борба против дезинформациите.
- Граѓанските организации треба да почнат активности на лобирање и застапување пред власта со цел да се зголеми поддршката на јавните и државните институции во борбата против дезинформациите и засилувањето на медиумската писменост и зајакнувањето на критичкото мислење, како и да се настојува соодветните државни тела (обвинителство, судство) да ги спроведуваат релевантните закони наспроти неказнивоста, а Владата да продолжи да развива и спроведува документи за јавни политики, почнувајќи од вториот дел на Акцискиот план за одлучна борба против дезинформациите.

„Ковид-19 влијае на сите“ илустрација за важноста на заедничката борба против пандемијата од КриТинк (CriThink.mk).

Препораки за креаторите на образовните политики и наставните програми

- Од исклучителна важност е да се ревидира наставната програма на студиите по новинарство со цел да се стимулира развојот на медиумската писменост и критичкото мислење.
- Многу е важно да се подобри капацитетот на високообразовните институции во согласност со актуелните технички и технолошки состојби во медиумите.

Наставниците од основно и средно образование треба да

- Бидат свесни за потребата од вклучување современи примери во наставата, особено со комбинирање на постојните наставни содржини со информации за ковид-19
- Да придонесат за развивање на критичкото мислење кај најмладите
- Да лобираат јавно за воведувањето на медиумската писменост во образованието

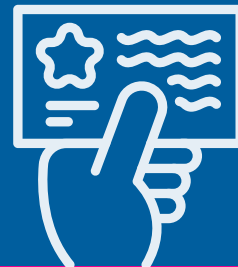
Препораки за членовите на академската заедница - научниците, универзитетските професори, истражувачи и други академски граѓани

- Академската заедница треба активно да учествува во спречувањето на ширењето на дезинформациите поврзани со ковид-19 преку ширење, промоција и поддршка на научно заснованите податоци и информации, како и преку јасна и недвосмислена поддршка на меѓународно признаените мерки што помагаат во спречувањето на пандемијата, нивно објаснување, научно образлагање за начинот како функционираат на пошироката јавност и преку научно засновани раскринкувања на дезинформациите во врска со ковид-19 на начини, кои се погодни и соодветни на научната заедница, односно преку виртуелни дебати, панели и семинари.
- Научниците и едукаторите треба да ги поддржат актуелните граѓански организации, медиуми и сервиси за проверка на факти, како и на сите други професионални медиуми, преку воспоставување форма за соработка со нив, особено ставајќи ги своите стручни капацитети на располагање како извори на проверени информации и научни вистини.

- Една од најзначајните активности што академската заедница може да ги спроведе во борбата против дезинформациите е да се справи со дезинформациите што потекнуваат од нивната средина. Таа е уникатно позиционирана да се спротивстави на дезинформациите од поединци со академски бекграунд, кои предизвикуваат големи штети во јавниот дискурс и се прилично вирални со оглед на стручноста на изворот. Овој дел од борбата против к-19 дезинформациите академската заедница треба да го спроведе итно и сеопфатно и тоа со институционална поддршка за, покрај стручната компонента, во обелоденувањето на овие дезинформации да се запази институционалната компонента.
- Членовите на академската заедница треба да лобираат јавно за основање посебен фонд од страна на државата за изработка на научни истражувања што би третирале различни теми од или поврзани со присуството и ширењето дезинформации.
- Академската заедница треба да се вклучи во развојот на отворени образовни ресурси за медиумска писменост и зајакнување на критичкото мислење што ги водат граѓански организации. Акцент на овие напори за обезбедување слободно достапни наставни планови и едукативни материјали на локалните јазици треба да биде спротивставување на дезинформациите што влијаат на различни публики како што се деца, возрасни и постара популација и тоа и во аналогна (печатена) и во дигитална форма. За ваквата активност академската заедница е уникатно позиционирана со оглед на искуството во изработката на дидактички материјали, но и поради познавањата од областа на психологијата, која веќе од поодамна има објаснето редица појави и карактеристики во однос на човековото однесување кога се соочува со дезинформации и начините на нивно надминување.

Препораки за платформите за социјални медиуми

- Платформите за социјални медиуми треба да направат јасни критериуми и да доставуваат јасни информации до сопствениците на профили, страници и групи во однос на санкциите што ги применуваат во случај на ширење на дезинформации на тие платформи. При имплементацијата на овие санкции има многу збунетост кај тие што се санкционирани, пред сè, во однос на времетраењето на санкцијата или дали таа е со ограничено или неограничено времетраење. Но и во однос на видот и сеопфатноста на санкцијата.
- Платформите треба да ги надградат своите интерни политики и правила во насока на воведување воспитни мерки за сопствениците на индивидуални профили, кои според тековните системи се изземени од низа од формите на скалести санкции на кои се подложни страници или официјални профили на институции.
- Покрај „Фејсбук“, и другите платформи за социјални мрежи да создадат свои програми за проверка на факти, односно да остварат соработка со проверувачи на факти ширум светот и таквата соработка да ја зајакнуваат и редовно да ја поддржуваат.
- Да креираат алатки за транскрипција на видеата на што е можно повеќе јазици, преку кои проверувачите на факти ќе може да ги анализираат видеосоджините преку пребарување со клучни зборови наместо прегледување на видеоклиповите од почеток до крај во потрага по дезинформации.
- Платформите за социјални медиуми треба да ги засилат своите напори против „неавтентично однесување“ односно користење фарми на тролови, лажни профили и други форми на координирано и оркестрирано креирање лажна слика за популарност и интерес на јавноста за одредени содржини.
- Во соработка со властите, платформите треба да развијат механизми за спречување на трговијата со страници или профили кои се препродаваат со цел искористување на стекнатата публика за комерцијални или политички цели.
- Социјалните мрежи треба да развијат поефикасни механизми за директна комуникација со корисниците од тековните алгоритми, кои се подложни на манипулации преку лажно пријавување или при разрешувањето спорни ситуации не вклучуваат во доволна мерка придонес од стручни лица на кои им е познат локалниот контекст, особено од аспект на националните рамки за заштита на човековите права.
- Платформите за социјални медиуми треба да направат јасни критериуми и да доставуваат јасни информации до сопствениците на профили, страници и групи во однос на санкциите што ги применуваат во случај на ширење на дезинформации на тие платформи. При имплементацијата на овие санкции има многу збунетост кај

БИБЛИОГРАФИЈА

- 1 Reidel, C.A. (2020) Behind Closed Curtains: Disinformation on messenger services. Freidrich Naumann Foundation for Freedom.
- 2 Turse, N. (06.04.2020) Misinformation Hampered Ebola Response. The Same Thing Could Happen with Coronavirus. The Intercept.
- 3 Дезинформација. Одредница во рамки на Дигитален речник на македонскиот јазик.
- 4 Блажевски, Т. (08.10.2020) Контраспин: Фактите се ирелевантни за ВМРО-ДПМНЕ – за нив Филипче е секогаш виновен. „Вистиномер“.
- 5 Милош Драгојевиќ. (18.4.2020) „Стрипом против диктатуре“. Преведено од „Критинк“ на македонски и албански јазик со дозвола на авторот. Оригинално објавено на српски.
- 6 Трлевска С. (2020) Мапирање на нивоата на медиумска писменост во Република Северна Македонија кај популацијата на возраст над 16 години, Ресис и Организација за безбедност и соработка во Европа – Мисија во Скопје.
- 7 Стефановски И., Дамјановска М. (2020). Значењето, присуството и свеста за критичко мислење и медиумска умешност во медиумската индустрија. „Евротинк“ и „Метаморфозис“.
- 8 Хелсиншки комитет за човекови права. (22.4.2020) Говор на омраза во време на пандемија – зголемен број на пријави по основа на етничка и политичка припадност.
- 9 Никодиновска, В. (септември 2020) Политичка и економска основа на медиумските и на комуникациските модели што шират дезинформации и говор на омраза. Македонски институт за медиуми - МИМ.
- 10 Совет за етика во медиумите на Македонија. (9.10.2020). Истражување на СЕММ: Најчести прекршувања на новинарските стандарди за време на пандемијата.
- 11 Петковски, Љ. (2020) Пандемија или инфодемија? Критичкото мислење и теориите на заговор во време на пандемија. „Евротинк“ и „Метаморфозис“.
- 12 European Policies Initiative (EuPI) of the Open Society Institute – Sofia. (29.11.2019) The Media Literacy Index 2019: Just think about it.
- 13 OECD. PISA.
- 14 Reporters without Borders. Detailed methodology.
- 15 European Parliament. (2020) Study Requested by the AFET committee: Mapping Fake News and Disinformation in the Western Balkans and Identifying Ways to Effectively Counter Them.
- 16 „Мета.мк“ (7.12.202) Во Западен Балкан и Северна Македонија дезинформациите многу често се шират од домашни фактори.
- 17 Hajdu, D. et al. (10.10.2020) GLOBSEC Trends 2020: Central Europe, Eastern Europe and Western Balkans at the Times of Pandemic
- 18 „Мета.мк“ (10.10.2020) Анкета: Секој трет граѓанин на земјава верува во теориите за заговори за ковид-19.
- 19 BiEPAG. (15.12.2020) The Suspicious Virus: Conspiracies and COVID19 in the Balkans.
- 20 DW на македонски. (15.12.2020) Во што веруваат Македонците: „Не“ за вакцина против ковид-19, „Да“ за теории на заговор.
- 21 „Критинк“. (18.12.2020) Мрежата за медиумска писменост усвои Насоки за етика во истражувањата.
- 22 Влада на РСМ. (27.7.2019). Предлог-план за одлучна акција против ширење дезинформации и против напади врз демократијата.

- 23 „Метаморфозис“. (29.1.2020) Објавена е Стратегијата за транспарентност на Владата на Република Северна Македонија (2019-2021).
- 24 Кривичен законик, пречистен текст од pravo.org.mk. Објавен на веб-сајтот на WIPO..
- 25 МИОА. Закон за аудио и аудиовизуелни медиумски услуги - консолидиран текст.
- 26 Собрание на Република Северна Македонија. Закон за изменување и дополнување на законот за заштита на населението од заразни болести. Собрание на Република Северна Македонија.
- 27 Сервис за проверка на факти од медиумите. (19.3.2014) Говорот на омраза е кривично дело во Република Македонија.
- 28 Блажески, Т. (12.3.2020) За ширење лажни вести за „ковид 19“ може да се заврши и во затвор. „Вистиномер“.
- 29 Костовски, Љ. (22.3.2019) Антивакцинални кампањи: Требаат ли бели мантили во ААВМУ? „Критинк“.
- 30 „Мета.мк“ (27.2.2020) Советот за етика во медиумите повикува за одговорно известување околу корона-вирусот.
- 31 „Мета.мк“ (12.3.2020). ЗНМ и СЕММ со препораки за заштита на медиумските работници во време на ковид-19.
- 32 СЕММ. (15.12.2020) Насоки за инклузивно медиумско известување за ковид-19.
- 33 Костовски, Љ. (16.3.2020) Епидемијата со корона-вирусот во паралела со смислени лажни вести. „Вистиномер“.
- 34 Дервиши, Ф. (14.3.2020) Како да се известува одговорно за корона-вирусот. „Критинк“.
- 35 Цури, Ф. (16.3.2020) Корона-вирусот, граѓаните и моралната одговорност за спречување на „инфодемии“ - паниката. „Критинк“.
- 36 „Вистиномер“. (26.10.2020) На Филипче не му пукнал филмот, статусот на „Фејсбук“ е лажен.
- 37 „Критинк“. (29.10.2020) Дезинформациите не беа навреме препознаени како закана за демократијата.
- 38 Jovanovic, N. (22.06.2020) Serbia Under-Reported COVID-19 Deaths and Infections, Data Shows. BIRN.
- 39 „Струмица денес“. (8.5.2020) НАЌЕ ЧУЛЕВ: БАРААТ ДА ГИ КАЗНУВАМ ГРАЃАНИТЕ, НО НЕМА ТОА ДА ГО ПРАВАМ – ИЛЈАДНИЦИ ГРАЃАНИ СЕ БЕЗ РАБОТА И ВО ЛОША ПСИХИЧКА СОСТОЈБА!
- 40 „360 степени“. (16.6.2020) Манчевски: Одговорноста за ширењето на ковид-19 е кај сите, особено кај Наќе Чулев.
- 41 „Критинк“. (16.6.2020). Како преку дезинформации беше саботирано користењето на апликацијата „Стоп корона“.
- 42 Al Jazeera Balkans. (10.06.2020) Armija trolova protiv aplikacije 'Stop korona'.
- 43 ТВ „Алфа“. (22.04.2020). Заспиј ако можеш?.
- 44 „Мета.мк“ (5.10.2020) „Порталб“: Не е познато колку беше ефикасна апликацијата „Стоп корона“, малку инсталации во споредба со најавеното; Portalb.mk (04.10.2020) S'dihet sa ka qenë efikas aplikacioni "Stop Korona", shumë pak instalime në krahësim me atë çka u paralajmërua.
- 45 Википедија на македонски јазик: Епидемија на големи сипаници во Југославија, 1972.
- 46 Đurić, P. (13.6.2019) Zovem se Žistis... Doktor Benžamen Žistis! Striposlavija.
- 47 „Мета.мк“ (12.4.2019) Списанија за алтернативна медицина ја промовираат Русија на Балканот. „Мета.мк“ (15.1.2020) Списанија за алтернативна медицина продолжуваат да го промовираат култот на Путин во Македонија и во регионот.
- 48 ААВМУ (8.6.2020) Да не се фаворизираат медиуми при споделување информации.
- 49 Лекарска комора на Македонија. (10.6.2020) Соопштение на „Фејсбук“.
- 50 Лекарска комора на Македонија. (8.6.2020) Соопштение на „Фејсбук“.
- 51 Мемети, А. (20.11.2020) Дванаесет часа со Брза помош: Долга и заморна ноќ со исцрпувачка динамика и неиздржлив притисок [фоторепортаж]. „Мета.мк“.
- 52 Grid.mk (5.12.2020) Филипче: „Ремдесивир“ и „фавира“ да се земаат само во консултација со лекарите.
- 53 Лекарска комора на Македонија (14.10.2020) Некролог за д-р Трајче Нешковски.
- 54 Мемети, А. (7.6.2020) Заборавените херои во борбата со ковид-19: портрети на вработените во Итната медицинска помош. „Мета.мк“.
- 55 Блажевски, Т. (28.2.2020) Контраспин: Не се прави изборна кампања врз корона-вирусот!. „Вистиномер“.
- 56 Синадинов, С. (28.4.2020) Кога се манипулира со јавното здравје: Кој повеќе (не)сака избори летово?. „КриТинк“.
- 57 Блажевски, Т. (15.5.2020) Контраспин: Колку помалку жртви ќе има во јули во однос на јуни ако има избори?. „Вистиномер“.
- 58 Бурнс, М. (14.5.2020) СДСМ и Заев не го подготвиле протоколот за избори. „КриТинк“.
- 59 Блажевски, Т. (26.6.2020) Контраспин: ДУИ како и ВМРО-ДПМНЕ – епидемијата им е ринг за изборни цели. „Вистиномер“.
- 60 #DFRLab. (25.6.2020) Неавтентични фејсбук-страници ја таргетираат Северна Македонија. „Вистиномер“.
- 61 „Мета.мк“ (11.11.2019). Функционери на ВМРО-ДПМНЕ го потврдуваат постоењето на партиска армија на тролови платени да линчуваат по социјалните мрежи.
- 62 „Мета.мк“ (20.7.2018). Руска сајбер-шпионка роварела во Македонија по кумановските настани.
- 63 „Мета.мк“ (30.5.2020). Не е прв пат македонски „фарми на тролови“ да се поврзуваат со „колеги“ од југоисточна Азија.
- 64 „Мета.мк“ (29.5.2020). „Фарми на тролови“ од Македонија работеле за еден од најголемите споделувачи на дезинформации за ковид-19 на „Фејсбук“.

- 65 „Мета.мк“ (4.1.2021) СЕММ одлучи по жалби на „Метаморфозис“: Порталите „Лидер“, „Курир“ и „Нетпрес“ прекршиле членови од Кодексот на новинарите.
- 66 „Нетпрес“. (8.1.2021) Мицкоски во интервју за „Нетпрес“: Заев нека распише избори ако е убеден во својот висок рејтинг, со кој се фали на своите медиуми.
- 67 „Мета.мк“ (7.12.2020) Говорот на омраза против „Метаморфозис“ останува неказнет: „Да ги стреламе или дома да им носиме посмртни венци?“
- 68 СЕММ. (17.2019) Здружението на новинари на Македонија (ЗНМ) и Советот за етика во медиумите на Македонија (СЕММ), на 18 ноември (среда), со почеток во 11 часот.
- 69 „Критинк“. (11.6.2020) Кој прв почна да шири дезинформации за 5Г?
- 70 Ковид-19 Трекер МК. (20.12.2020) Графикон за споредба на нови случаи меѓу земји од регионот на македонски и на албански јазик.
- 71 ХЕРА. (2020) Ковид-19 и СРЗ.
- 72 IFCN. Code of Principles.
- 73 Poynter. (25.1.2021) 10,300 documented falsehoods in 12 months: the CoronaVirusFacts Alliance enters its second year.
- 74 Poynter. The CoronaVirusFacts/DatosCoronaVirus Alliance Database.
- 75 Пол, Р. и Елдер, Л. (2013) Водич на мислителот за логички грешки. НВО-Инфоцентар.
- 76 Спасовски, С. (4.5.2020) Дезинформацијата за 5Г и корона-вирусот ја „засеа“ човек што речиси ништо точно не кажа. „Вистиномер“.
- 77 „Мета.мк“ (6.6.2020) Академик Ќулавкова објави твит со говор на омраза, по неколку часа го избриша.
- 78 Хелсиншки комитет за човекови права. (8.6.2020) Здравствената криза не смее да се претвори во меѓуетничка.
- 79 Хок, А. (26.3.2020) Продолжување на образованието во Северна Македонија за време на пандемијата од КОВИД-19. УНИЦЕФ.
- 80 „Мета.мк“ (14.9.2020) Мила Царовска: Ковид-19 ни покажува зошто ни треба цврст образовен систем (видео).
- 81 „Критинк“. (14.9.2020) Мила Царовска: Децата уште од прво одделение треба да се оспособат да препознаваат дезинформации.
- 82 „Телма ТВ“. (14.1.2021) „Вин-вин“.
- 83 Facebook. Facebook's Third Party Fact-Checking Program.
- 84 „Метаморфозис“. (30.7.2020) „Фејсбук“ во партнерство со „Метаморфозис“ и „Вистиномер“ започна програма за проверка на факти во Северна Македонија.
- 85 Facebook. Fact-Checking on Facebook.
- 86 Facebook. Program Policies.
- 87 „Вистиномер“. (21.12.2020) Ноторна невестина е дека никој жив не излегол од ковид-центрите.
- 88 „Метаморфозис“. (13.11.2020) Клевета е дека вработени во „Метаморфозис“ бришат содржини од „Фејсбук“.
- 89 Ramadani, A. (25.06.2020) Askush nuk ofron 4,000 mijë euro për të thënë se familjari juaj vdiq nga virusi korona. KriThink.
- 90 „Критинк“. (4.6.2020) Поттикнување етнички и верски тензии со манипулативната лажна вест за Грција.
- 91 „Критинк“. (3.6.2020) „Вечер“ и „Сител“ објавија дезинформација дека Грција забрани влез за жителите од македонските општини со најмногу заразени.
- 92 Bafqari, A. (04.06.2020) Nuk është e vërtetë që Greqia ka mbyllur kufirin për banorët e disa komunave të Maqedonisë së Veriut!. KriThink.
- 93 Даути, Н. (13.7.2020) Полицијата нема да влезе по приватни куќи поради ковид-19. „Критинк“.
- 94 СДК (17.10.2020) Амди Бајрам прави свадба за внуката во Истанбул со 200 гости од Македонија, поради ковид-забраната за семејни собирања дома.
- 95 „Мета.мк“ (24.10.2020) Филиппе: Амди Бајрам имаше многу хронични болести.
- 96 „360 степени“. (24.10.2020) Амди Бајрам бил позитивен на ковид-19.
- 97 „Фокус“ (25.10.2020) Синот на Амди Бајрам за „Фокус“: Ова е нашата вистина!
- 98 Бурнс, М. (26.10.2020) Никој не е ни крив ни должен што Амди Бајрам не беше погребан по протокол за починати од ковид-19. „Слободен печат“.
- 99 Istinomer (8.4.2020) Mediji u regionu prenose neutemeljene tvrdnje makedonskog profesora. „Мета.мк“ (8.4.2020) Медиуми во регионот пренесуваат невтемелени тврдења на македонскиот професор.
- 100 Кукубајска, М.Е. (1.10.2021) Проф. д-р ВЕЛО МАРКОВСКИ, добитник на награда за проучување на ковид-19. Македонска нација.
- 101 Time.mk. [Истакнатиот епидемиолог Вело Марковски нов член во Извршен Комитет на ВМРО-ДПМНЕ.](#)
- 102 „Вистиномер“. (9.12.2020) FDA не утврдила нус-појави на вакцините против ковид-19.
- 103 Око да види. (11.12.2020) Пост на „Фејсбук“.
- 104 DFRLab. (30.09.2018) #ElectionWatch: Inauthentic Activity Tested Ahead Naming Referendum.

